

EGY POLGÁR EMLÉKKÖNYVÉBE

TANULMÁNYOK A 66 ÉVES GERŐ ANDRÁS TISZTELETÉRE

EGY POLGÁR EMLÉKKÖNYVÉBE

TANULMÁNYOK A 66 ÉVES
GERŐ ANDRÁS TISZTELETÉRE

SZERKESZTETTE:
BOLGÁR DÁNIEL – FENYVES KATALIN – VÉR ESZTER VIRÁG

KIR BT.
BUDAPEST
2018

Tartalom

Köszöntő	11
-----------------------	----

Bolgár Dániel

Pengébb zsidók, deltásabb keresztények. Diskurzus a zsidó testről és észről a 19. századtól a holokausztig	13
---	----

Csepeli György

A jó király. Dráma három felvonásban	81
--	----

Csorba László

Van-e „magyar nemzeti templom” az Örök Városban?	143
--	-----

Csunderlik Péter

Egy budapesti polgár a bolsevizmus alatt. Kóbor Tamás könyve a Tanácsköztársaságról	165
--	-----

Erdődy Gábor

Modernizáló abszolutizmus és rendi tradíciók, autoriter állam és alkotmányos parlamentarizmus, nemzeti egységtörekvések és regionalizmus a 19. századi német fejlődésben	193
--	-----

F. Dózsa Katalin

Népi, nemzeti, történelmi magyar, díszmagyar, huszáregyenruha, magyaros ruha. Bátortalan kísérlet az egymásba érő fogalmak tisztázására	219
---	-----

Fenyves Katalin

Zsidó B osztályok a Budapesti VI. Kerületi Magyar Királyi Állami Kölcsey Ferenc Gimnáziumban, avagy... ..	233
--	-----

Glässer Norbert

„Nemzetünk reménysége, Ottó trónörökös”. A királyi család
híreinek neológ izraelita olvasatai 267

Hermann Róbert

Görgei Artúr és a zsidó honvédek 289

Juhász József

A szerb–montenegrói szétválás 307

Karády Viktor

Az antiszemitizmus és a zsidóság kommunista tabuja 319

Kozári Monika

Skiccek a 19. századról 345

Krausz Tamás

Az államszocializmus: a fogalomalkotás problémája. Esszé 357

Kvász Iván

Egy csokor *tréfli*, ajándékba 377

Magyar Zoltán

Egy nemzetközi hőstípus magyar redakciói 391

Majoros István

Az ifjabb Andrássy és az első világháború 429

Poór János

A Pragmatica Sanctio történetéhez 445

Sajó András

Revizionista töredékek és áthallások az 1874. évi XXXIII. törvénycikk ürügyén	465
--	-----

Schmidt Mária

Háromszáz év távlatából	495
-------------------------------	-----

Vörös Boldizsár

„ <i>A nép java, a nép boldogsága a mi célunk</i> ”.	
Hivatalos jellegű jövőábrázolás egy Veszprém megyei község számára a Magyarországi Tanácsköztársaság idején	513

Bolgár Dániel

Pengébb zsidók, deltásabb keresztények

Diskurzus a zsidó testről és észről a 19. századtól
a holokausztig

„Gott soll hüten vor jüdischen Moach (agyvelő)

Gott soll hüten vor goischen Koach (erő)”¹

Jiddis közmondás Flesch Ármin közlésében

Van nekem egy elméletem! Arról szól, hogyan alakulhatott ki a zsidók és nem zsidók közötti egyenlőtlenségek sokakat lenyűgöző, másokat elborzasztó, de mindenki előtt ismert rendszere.

A zsidó sikereknek mindeddig az összes szalonképes magyarázata magától értetődőnek vette empirikus igazolás nélkül, hogy az előnyök – amelyek rendre valamilyen értelmi vagy azzal társított versengésben mutathatók ki – érdemelvűen keletkeztek, tehát háttérükben zsidó többletteljesítményeket kell keresni. Pedig az érvényesülés egy társadalomban – legnagyobb sajnálatomra – nem olyasmi, amit elég lenne kiérdemelni (sőt erre akár egyáltalán nincs is szükség), hanem amit odaítélnek. Az egyenlőtlenségek sosem közvetlenül teljesítménykülönbségeket fejeznek ki, mert közvetlenül mindig valakinek vagy valakiknek (például a vevőknek, az üzletfeleknek,

¹ „Isten óvjon a zsidó agyvelőtől/Isten óvjon a gój erőtől” – Flesch 1908: 177–178. Más változatban közli Sombart 1911: 315; Landsberger 1912: 45.

a tanári karnak, a munkahelyi feljebbvalónak, az opponenseknek stb.) a döntésein múlnak. A produkciókat mindig elbírálják. És nincs biztosíték arra, hogy ezt tárgyilagosan végzik. Mi van, ha a teljesítmények megítélését téves várakozások tették részrehajlóvá? Mi van, ha a zsidók mégsem azért élveztek előnyöket, mert (annyival) rátermettebb ügyvédek, kiválóbb orvosok, briliánsabb atomfizikusok, tehetségesebb művészek voltak a nem zsidóknál, hanem mert azt hitték róluk, hogy azok voltak? És ugyanilyen logika alapján a – rendre a testi vagy azzal társított versengésekben kimutatható – zsidó kudarcok is végiggondolhatók, sőt ezeket már így is szokták végiggondolni: lehet, hogy a zsidók nem voltak (annyival) gyávább katonák, gyengébb tornászok, megbízhatatlanabb közszolgák a nem zsidóknál, csak azt hitték róluk, hogy azok voltak. Arra gyanakszom tehát, hogy a zsidó sikereket és kudarcokat talán nem (csak) a zsidó ész jobb és a zsidó test rosszabb teljesítménye termelte, hanem a zsidó ész felsőbb- és a zsidó test alsóbbrendűségébe vetett hit (is), aminek következtében a zsidó értelmi teljesítményeket felül-, a testieket alulbecsülték.

Ennek a hipotézisnek az ellenőrzésébe azonban nem szabad hűbelebalázs módjára befognunk. Csak akkor érdemes komolyan latolgatnunk azt az eshetőséget, hogy nemcsak a zsidó hátrányokért, de az előnyökért is a teljesítmények diszkriminatív beárazása felelt, ha teljesült három előfeltétel. Az egyik az, hogy zsidók és nem zsidók rendszeresen érintkeztek egymással, életük összeszövődött. Ellenkező esetben ugyanis nem lett volna olyan közös terep, ahol zsidók és nem zsidók elbírálhatták volna egymás produkcióit. Amíg a két fél elzárkózott egymástól, amíg álltak a gettó tényleges vagy képletes falai, addig puhány, de elmés zsidókra gondolni ártatlan képzelgés, színes, de elillanó fantázia volt csupán, ami egyenlőtlenségeket nem termelhetett. A másik feltétel az, hogy a zsidók felismerhetők, megkülönböztethetők voltak a többiektől, azaz zsidóságukat nyilvántartották. Ennek híján ugyanis senki sem tudta volna eldönteni, kivel szemben melyik prekoncepcióját érvényesítse. A harmadik feltétel

az, hogy a zsidóról sokaknak nagyjából ugyanaz, mégpedig az okossága² és a gyengesége³ jutott eszébe. Ugyanis senkinek az észlelését nem lehetett képes eltorzítani egy olyan vélekedés, amit nem gondolt.

Ez a tanulmány arra vállalkozik, hogy megvizsgálja, teljesült-e a harmadik feltétel, vagyis az értelmiségiek által írt munkákban, elsősorban Magyarországon, fejben erősnek, karban gyengének gondolták-e a zsidókat a 19. századtól a holokausztig tartó időszakban. Úgy találtam, hogy a korabeli szövegekben úgyszólván automatikusan előkerültek ezek a sztereotípiák, amint a zsidó szó elhangzott. Mégsem teszek kísérletet annak alátámasztására, hogy a képzeletbeli zsidó satnya testéről és fokozott intellektualizmusáról folyó diskurzus kizárólagos volt. Ezt egyrészt bajos lenne bebizonyítani, hiszen nincs mód minden szöveg végigfűrésztésére. Másrészt ennek igazolására nincs is szükség, mert ahhoz, hogy ez az imázs számottevően befolyásolhassa a teljesítmények elbírálását, elegendő az is, hogy az imázs létezzen és elterjedt legyen.

A következőkben tehát arról szeretném meggyőzni az olvasót, hogy a zsidó test alsóbb- és a zsidó elme felsőbbrendűsége közszájon forgott, a zsidókat sokan afféle könyvmolynak vagy – még anakronisztikusabb kifejezéssel – kockának tartották. Első lépésben néhány nemzetközi ismert-ségű szerző szövegeire támaszkodva vázolom fel a zsidó közképét (Nyugat-)Európában a 19. század végére összpontosítva, majd ellenőrzöm, ugyanezt az eredményt kapjuk-e a magyarországi diskurzus vizsgálatával is. Ennek során törekedni fogok arra, hogy azt a szöveggörnyezetet is feltárjam, amelyben az egyes szerzők előhozakodtak a zsidó testről és elméről kialakított elképzelésükkel.

² A zsidó okosság modern diskurzusára átfogóan lásd Gilman 1997.

³ A zsidó testről folyó diskurzusra átfogóan lásd Gilman 1991, illetve Geller 2011; Geller 2013. A zsidó egészségesség ellendiskurzusára Hart 2007.

Zsidó imázs Európában

Indítsuk túránkat a századvégi orvostudomány híres/hírhedt alakjának, **Cesare Lombrosónak** a soraival, aki a bűnözés mellett a zsenialitás kutatásában is szaktekintélynek számított. Méghozzá a *Lángész és őrültség* című művéből (1864) vegyük az első kiadásokban még nem szereplő, zsidókról szóló passzust: „*A zsidók mindenütt kitűnnek szellemi képzettségük és éles elméjük által, s így, dacára kisebbségüknek, jelentékeny helyet foglalnak el kultúréletünkben. Kezükben van nagyjából Európa kereskedelme és sajtója, sok kiváló zeneszerző, humorista és orvostudós zsidó vagy zsidó származású. [...] A zsidó faj alkotóképessége minden kétségen felül áll.*” A zsidók tehát lángeszűek (vagy legalábbis sokan közülük), sajnos ennek azonban, ahogy Lombrosónál minden zsenialitásnak, van némi hátrányos mellékhatása a lángész személyes boldogságára. Tudniillik patológiás: „*azt a különös és megdönthetetlen tényt is észlelhetjük, hogy a zsidók közt aránylag 4–6-szor annyi az őrült, mint a más vallásúak között. [...] Szomorú tény, hogy ennek az annyira üldözött kiváló fajnak szellemi és anyagi sikereit olyan drágán, agyának és idegeinek felbomlásával kell megfizetnie.*”⁴ Az *antiszemitizmus és a zsidók* (1894) című munkájában alkalma volt említést tenni a zsidók külleméről is: fizikai erejük csekély, alkatra gyakran – főleg a keleti zsidók – alacsonyak és satnyák, lepusztult, nyomorúságos benyomást keltenek.⁵

A 19. századi gondolkodók közül a zsidó test a leginkább minden bizonnyal a cionista mozgalom „másodhegedűsét”, a Lombrosóval jó kapcsolatot ápoló,⁶ Magyarországon született, orvos végzettségű író, **Max Nordaut** és követőit foglalkoztatta. Nordau elképzelt zsidójának, az izom-

⁴ Lombroso 1998: 37–38.

⁵ Lombroso 1894: 10.

⁶ Cavaglioni 2011: 659.

zsidónak (*Muskeljude*) a teste erős, harcias, férfias volt az antikvitásban és – ha a cionizmus győz – az is lesz megint.⁷ A jelen idejű, valóságos zsidó test azonban a makkabeus ideálnak csakis a potenciálját hordozta Nordau szerint. Tényleges állapota éppen az ellentéte volt a régmúlt díjbirkózószerűen elgondolt zsidóiének. Nordaunak az orvosi tekintélyre is támaszkodó beszédei a cionista kongresszusokon és a *Jüdische Turnzeitung*ba írt cikkei a zsidóság fizikai megnyomorodását az antiszemitizmus által kikényszerített és a keleti zsidók életvitelét változatlanul jellemző gettókörményekből származtatták. A gettó a zsidók számára egyrészt megfosztottságot jelentett a mozgástértől, az egészséges életnek a századfordulón nagy divatban lévő „szentháromságától”: a fénytől, a víztől és a levegőtől,⁸ valamint az értelmes, testi erőfeszítést igénylő munkától. Másrészt folytonos félelmet a külvilág támadásai, szüntelen szorongást a lenéző tekintetek miatt. A gettóba szorítottság a testtartást görnyedtté, a mellkast horpadttá, az izomzatot fejletlenné, a termetet alacsonnyá, a mozgást esetlenné formálta. Ez Nordau orvosi diagnózisa a gettó kialakította tipikus zsidóról, a még levegővel is szűken ellátott *Luftmenschről*, akinél a légiesség jellemző tevékenységének hasznára, táplálékára és testi erejére is. Ám hiába torzult el külső kényszer hatására a zsidó fizikum, az akarat ezt felülírhatja, a szorongás legyőzhető, a zsidó test – német mintára – tornázás, illetve fizikai munka révén kigyúrható. Nordau tehát új zsidó (férfi) testideált dolgozott ki, amely megegyezik az általános 19. század végi európai ideállal, sőt ellenképe is ugyanaz: a sztereotip zsidó teste.⁹

Az izomzsidóvá edződést azonban a cionista mozgalom nem csupán a testi deformálódás terápiájának tekintette, hanem szellemi gyógyhatást is tulajdonított neki. Arra pedig nagy szükség volt, mert – azt

⁷ A zsidó keménylegénység hagyományának, a szerző szóhasználatával: a Rambowitz-tradíciónak, illetve az erre bejelentett igénynek a történetére lásd Breines 1990: 75–167.

⁸ Például Jaerschky 1908.

⁹ Mosse 2001: 167–168, 208.

gondolták – a test elsatnyulása az intellektualizmus túlhajtásával, a gyerekek túlságosan korai iskolapadba kényszerítésével, a műveltség csillapíthatatlan szomjazásával járt együtt. Hogy a zsidók értelmileg tehetségesek, azt Nordau visszatérően és magától értetődő ismeretként emlegette. Az első cionista kongresszuson tartott beszédében egy globális értelmi rangsor élmezőnyében helyezte el őket: a zsidó „szorgalmasabb és eszesebb, mint az átlagos európai, nem is beszélve a nehézkes ázsiaiakról és afrikaiakról”,¹⁰ és arról is meg volt győződve, hogy mindezt még halálos ellenségei is elismerik. A *galut* (diaszpóra) zsidósága az ő nézőpontjából – ifjabb Vázsonyi Vilmos megfogalmazásában – fejszidóság volt.¹¹ Ez azonban nem sok jóval kecsegtetett. A zsidó elmét éppoly érzékennyé, meggyötörtté és – Nordau *Entartung* (Elfajzás) című könyvével elhíresült, de a zsidó intellektussal kapcsolatban, tudomásom szerint, általa nem használt kifejezéssel – degenerálttá tette a megvetés, mint a testet: a fejszidóság neuraszteniás, *Nervenjudentum* is volt egyúttal, és erre a kórismére is gyógyírt jelenthetett az izmok acélossá edzése.¹²

Az eddigiek alapján a képzeletbeli zsidó alakja ideges, nyápic zseniként látszik körvonalazódni. Hiányzik azonban még erről a képről a nemének leírása: a zsidót (értsd: a zsidó férfit) lányosnak, férfiatlan férfinak tartották.¹³ Nem világos, hogy ez a modern nézet a zsidókat ugyancsak nőiesítő premodern hiedelmek egyenes folytatása-e. Mindenesetre már a középkortól elterjedtek voltak a zsidók anális vérzéseiről szóló mendemondák, és már ekkor előfordult, hogy ezeket a vérzéseket a zsidó

¹⁰ Nordau 1909a: 53. – Az idézet itt és – ha nincs magyar fordítás – a továbbiakban mindvégig saját fordításom.

¹¹ Hadas – Zeke 2012: 329.

¹² Nordau 1909a; Nordau 1909b: 72–73; Nordau 1909c; Nordau 1909d; Nordau 1909e. Lásd még Mandelstamm 1900. – Nordau és az őt követő cionisták izomzsidó-fogalmát elemzi Mosse 1992; Presner 2003; Stanislawski 2001: 74–97; Újvári 2009: 148–160; Wistrich 1976; Zimmermann 2006.

¹³ Ezt a modernitásban átfogóan elemzi Mosse 1985: 133–152; Mosse 2001: 64–86. A középkorból lásd például Mirrer 1994: 179–182.

férfi femininségét igazoló menstruációvá értelmezték át.¹⁴ Az elképzelés még a 20. században is felbukkant.¹⁵

A századfordulón a mizogínia és a zsidó öngyűlölet nagy klasszikusa, **Otto Weininger** helyezte a közönségszóló való lemondást és ezáltal az emberi faj önkéntes kihalását szorgalmazó művében a zsidó femininségének gondolatát tudományos díszletek közé, vitte a végletekig és tette népszerűvé.¹⁶ A *Nem és jellem* (1903) című disszertációjához fűzött három fejezetben összefésülte a nemi és faji ellentétpárokat. A nő és a zsidó, e két „*kokottszerű*” típus lelki alkata közötti hasonlóságok „kimutatásával” ugyanis olyan tablót rajzolt, amelyen a zsidó az árjától férfiasága hiányában, a nő a férfitól pedig árjasága hiányában különbözött. Weininger gondolatmenete szerint a zsidó (típusának) nőiessége és a nő (típusának) zsidósága abban mutatkozik meg legerősebben, hogy szexuálisan mindketten könnyen hozzáférhetők. A nő „*szakadatlanul és kizárólag szexuálisan érdekelt*”, „*a nő egész teste az ő nemi szervének alárendeltje*”, „*a férfié a pénisz, a vagináé a nő*”. A zsidó pedig „*mindig paráznább, bujább*” az árja férfinál, „*még akkor is, ha [...] szexuálisan kevésbé potens*” nála, „*a kerítőség szerves hajlam a zsidókban*”, akárcsak a nőkben. Azaz rövidlátó önzésük nem mutat túl a koitusz vagy legalább mások koitalásának akarásán, minden tettük ennek előmozdítására irányul, „*követei, megbízottjai [...] a koitusz gondolatának*”. A nő és a zsidó tehát a férfivel és az árjával ellentétben gyönyörszerzésre, a nemi ösztönök kiélésére, nem pedig értékek teremtésére, szerelemre törekszik. E két felületen, élveteg típusban ennek következtében nincs meg a mélység, számukra elérhetetlen a nagyság, belőlük „*teljesen hiányzik a zsenialitás*”. A női és a zsidó ész azonban teljesítőképes, csakhogy ez kisszerű, közönséges agyafúrtságban, csábítási-kerítési tehetségben nyilvánul meg:

¹⁴ Resnick 2000; Biale 2007: 105. Vö. Johnson 1998.

¹⁵ Oişteanu 2005: 61.

¹⁶ Arra, hogy a zsidó femininség weiningeri képzete nem volt előzmények nélküli a századfordulós értelmiségi diskurzusban lásd Robertson 1998. A könyv korabeli befogadására lásd Dijkstra 1986: 217–221.

a zsidóból „a zsenialitással együtt *hiányzik [...] az emberi, férfi természet gyökeres butasága is. Az intelligenciának az a sajátos fajtája, amely a zsidónál (éppúgy, mint a nőnél) megvan, természetesen egyrészt csak a nagyobb önzéssel együtt járó nagyobb éleslátást jelent; másrészt a zsidónak és a nőnek bármely, tetszés szerinti külső célhoz való végtelen alkalmazkodó képességén alapul, amelyet válogatás nélkül felhasználnak.*” „A Nő sokkal rendszeresebben és állhatatosabban ravasz, számító és »okos«, mint a Férfi, amikor valamely, őt közelről érintő, önző cél eléréséről van szó, A nő soha nem olyan buta, mint amilyen a férfi tud néha lenni.”¹⁷

Felmerülhet, hogy az eddig kidolgozott portrévázlat a puhány testű, ugyanakkor fejlett, de valamilyen értelemben romlott eszű zsidóról nem reprezentálja a diskurzus főáramát. Lehet úgy is okoskodni, hogy mindhárom citált szerző zsidó volt. De lehet akár úgy is, hogy egyikük sem volt az, hiszen Lombroso és Nordau eltávolodott a vallástól, Weininger meg egyenesen undorodott attól, amit zsidón értett. Ráadásul nem a zsidó, de nem is a nem zsidó pozíciójából beszéltek, hanem – még valamelyest a politizáló Nordau is – a tudóséból. Terjesszük ki épp ezért a vizsgálatot egyrészt arra, hogy mi volt a judaizmus viszonya a fenti portréhoz, milyen önképe lehetett a vallásos zsidónak. Másrészt igyekezzünk felderíteni, hogyan képzeltek el a zsidót azok, akiket semmilyen értelemben nem lehet zsidóként azonosítani.

Ahhoz, hogy kialakíthassunk valamilyen elképzelést **a zsidó vallási hagyományban** megjelenő zsidó (férfi)karakterről, Daniel Boyarin kutatási eredményeit érdemes megidézni. Boyarin *Unheroic Conduct* (Hősietlen viselkedés) című műve a késő antikvitástól a századfordulóig keletkezett zsidó szöveghagyományról ad a *gender studies* eszközkészletét használó olvasatot. Boyarin tétele az, hogy a rabbinikus judaizmus kialakított egy,

¹⁷ Weininger 2010: 211–284. Az idézetekre lásd 77, 212, 216, 238, 255, 260. – Weininger művének a zsidókról szóló fejtegetésekre koncentrált elemzését adja Gerő 2009: 89–130; Gilman 1986: 244–248; Hernádi 2013: 115–122; Varga 2014: 73–76.

már a babilóniai Talmudban is felfedezhető, a római, majd a lovagi-keresztény maszkulinitáshoz képest alternatív, sőt azt elutasító, illetve megfordító (ellen)férfiasságeszményt, és ezzel egyidejűleg értelemszerűen egy alternatív nőiességeszményt is. A zsidó férfi- és nőideál lényege könnyen összefoglalható egy közhelyes életképben: amíg a zsidó férfi visszavonul a lefüggönyözött szobába, és az írások fölé görnyed, addig a zsidó asszony a boltban gondoskodik a család megélhetéséről, rohángál az üzlet után, érintkezik a külvilággal. Ezt semmiképp se értelmezzük úgy, hogy a zsidó hagyomány merészen szembefordul a férfiuralommal. Boyarin szerint a nők elnyomásának éppolyan önfeledt formája ez, mint amit a kereszténység kifejlesztett. A különbség nem a nemek közötti erőviszonyokban mutatkozik meg, hanem a mintaszerű férfi vonásaiban. Az ideális askenázi zsidó férfi passzív, szelíd, gyengéd, érzelmes, sápatag, mérsékletes, békés, befelé forduló tudós volt, és a harciasnak, erőszakosnak, vakmerőnek és vállasnak elképzelt keresztény lovaghoz képest határozta meg magát. Boyarin arra jut végül, hogy a zsidó szuperhím feltűnően hasonlított az eszményi keresztény szerzetesre, csak hogy azzal szemben szexualitásától, vonzerjétől egyáltalán nem volt megfosztva.¹⁸ Míg a keresztény oldalon a kvázi tudós erények a szerzetesi eszmény kasztráltságával jártak együtt, a zsidón kíváncsú férjjelöltté avattak. A jiddis kifejezés erre a zsidó férfi viselkedési ideálra az *Edelkayt*, azaz nemesség, amit a lovagi-keresztény maszkulinitás nyelvére antimacsóságnak, lányosságnak, puhányságnak, pipogyaságnak, hősietlenségnek (ezzel a kifejezéssel – „*nicht heldenhaft*” – eredetileg Freud jelölte apja magatartását az *Álomfejtés*ben), anyámasszony katonájaságnak fordíthatunk. Csupa pejoratív kifejezés vagy tagadás. De hiába csak ilyen szavaink vannak rá, az *Edelkayt* valójában – és ez Boyarin igazi leleménye – nem utalt semmi szégyenletesre és semminek a hiányára. A hagyományos zsidó férfiasság magabiztos volt. Ezt a típust a modernitásig úgy lelte fel

¹⁸ Lásd erre még Boyarin 1993.

az askenázi zsidóság irodalmában Boyarin, hogy nem járt kisebbségi komplexussal, a zsidó nők – már úgy értem, hogy leginkább, de nem kizárólag, a zsidó férfiak által írt szövegek szerint – pontosan ilyen nőies férfiak után epedtek. Szóval egy vézna, „fejnehéz” *jesivabóhernek* nem kellett egyúttal szégyenlősnek is lennie, a legnagyobb nyugalommal szexinek érezhette magát. Az emancipációval azonban egyre inkább, a cionizmus-sal pedig végképp internalizálódott a külső eszmény, a zsidók közül egyre többen és egyre inkább a nem zsidók nézőpontjából vizslatták önmagukat, így a zsidó álomférfinek az apjára ütő fia már nemcsak nőies, de egyúttal alsóbbrendű, férfiatlan férfinak is érezte magát.¹⁹

Boyarint, mint látható, a belső és külső értékrend ellentétes mivolta, valamint az utóbbi diadala érdekli. Egészen pontosan az, hogyan lehet elviselni, illetve hogyan tud aztán elviselhetetlenné válni, hogy egy nép a domináns kultúra szemszögéből érvénytelennek látszik. Én azonban éppen a judaizmus és a külvilág kultúrájának a hasonlóságára, nevezetesen a zsidó belső és külső imázsának az egybevágóságára hívnám fel a figyelmet. Boyarin invenciózus elemzése ugyanis úgy is olvasható, hogy a zsidók által írt szövegek a Talmudtól Sigmund Freud *Álomfejtéséig* éppolyan nyeszletnek és értelmesnek tételezték a zsidó férfit a kereszténnyel szemben, mint amilyenek a nem zsidók által írt munkák, csak az emancipáció előtt nem

¹⁹ Boyarin 1997. Mindenekelőtt XIII–80. – Boyarin koncepcióját könyve megjelenése óta számosan finomították, bírálták. A kutatók kimutatják például azt, hogy a gyakorlat, a zsidó férfiak tényleges viselkedése távol állt az *Edelkayt* követelményeitől (Gotzmann 2012). Sharon Gillerman szerint a világhírű zsidó erőművész, Siegmund Breitbart által megtestesített – emancipáció utáni – maskulinitás nem jelentette a régi értékrend teljes kapitulációját, illetve a pusztá utánzását az agresszív keresztény/nemzeti férfiaságnak, hanem alakítani is képes volt a domináns ideált (Gillerman 2012. Lásd még Gillerman 2006). Egy másik vizsgálat arra jutott, hogy a keresztények körében hódító, 19. századi, de még a századvég előtti polgári-középosztályi férfiaság sok tekintetben emlékeztet az *Edelkaytra*, tehát az ellentét nem annyira ellentétes, mint ahogy Boyarin elbeszéli (Baader 2012). A könyv rabbinikus irodalomból kiinduló fejtegetéseinek bírálatára lásd Rosen-Zvi 2013: 7–22. A kritikák azonban nem érintik azt a következtetést, amely számunkra fontos Boyarin gondolatmenetéből, tehát hogy a zsidó testről és szellemről sok vallásos zsidó fejében is hasonló kép élt, mint a külvilágéban. Lásd még ehhez e tanulmány mottóját.

látták ezt egyformán értékesnek, de az emancipáció után már ebben sem volt eltérés. Úgy tűnik tehát, a mindenféleképpen zsidók közül sokan a zsidó karakterről nem mindig ugyanúgy, de mindenesetre ugyanazt képzeltek, mint sokan mások.

Az a javaslatom, hogy a nem zsidók zsidóképéről olyan szerzőket faggassunk ki, akikről legkevésbé feltételezhetjük, hogy gondolataik egyezést mutatnak Nordauék írásaival vagy a zsidó hagyománnyal. Mert ha még náluk is találunk hasonlóságokat, akkor valóban elterjedt lehetett a zsidó okosság és csenevészesség mítosza. Nézzünk körül ezért a modern rasszizmus megalapozóinak és klasszikusainak szövegeiben!²⁰

A kalandos életű, hullarablási és ezekhez kapcsolódó gyilkossági ügyekbe is belekeveredett skót anatómus, **Robert Knox**, amint *The Races of Men* (Az emberi fajok, 1850) című könyvéből kiteszik, nem volt elragadtatva a zsidóktól. Knox úgy ítélte, a zsidó orra „masszív, bunkós, horgas” és „háromszor vagy négyszer nagyobb, mint ami az archoz illene”, fizimiskája aránytalan, sosem lehet tökéletesen szép. A zsidó ábrázatot összességében afrikaias kinézetűnek ítélte. Leírásában a zsidó test nemcsak bájban, de edzettségben is hiányt szenvedett, hiszen a zsidók szerint nem bajlódnak erőfeszítést igénylő munkával, sőt igazából nincs is foglalkozásuk, inkább mások iparkodásán élösködnek, továbbá nélkülözik a harciasságot.

Az, amit Knox a zsidó értelemről közölt, egy változata annak a – mint Weiningernél már láttuk, és még többeknél látni fogjuk – nagy karriert befutó gondolatnak, hogy a zsidó ugyan eszes, de ehhez kikötéseket kell fűzni, mert tehetsége csak az anyagi világban bontakozik ki és terméketlen az emberiség, a közösség szempontjából. Mondandója hasonlít arra, amit ugyanabban az évben, amikor könyvét kiadták, **Richard Wagner** fejtegetett nevezetes, *Das Judenthum in der Musik* (A zsidóság a zenében, 1850) című esszéjében. Wagner abból indult ki, hogy a zsidó idegen a nemzettől,

²⁰ Knox, Gobineau és Chamberlain munkásságára általában lásd Mosse 1978: 51–57, 67–69, 105–108.

de úgy idegen, hogy közben nincs saját nyelve, anyanyelv nélkül él, ahogy nincs, soha nem is volt saját művészete sem. A zsidó kulturálisan hazátlan. Ezért nincs más választása, mint utánozó „majommá” lenni, idegen nyelvként beszélni az őt körülvevők nyelvét, idegen művészként alkotni az őt körülvevők művészetében. Ez annyit tesz, hogy a zsidó művész, mivel idegen, képtelen ösztönösen átérezni a nép lelkiületét, kimondani helyette azt, amihez neki hiányoznak a szavai. Márpedig igazi, mély értelmű műalkotás, főleg a zenei,²¹ csakis ebből az élményanyagból táplálkozhat. A zsidónak így az marad, hogy szenvedély nélkül, pusztá értelmi erőfeszítéssel a felszínt kapargató, értéktelen, természetellenes benyomást keltő műveket hozzon létre hideg közönnyel, ami lealacsonyítja a művészetet.²² Knoxnál kezdetlegesebb formában találjuk meg az elképzelést. Ő nem tagadta, hogy a zsidók közt, ahogy bármely nép sorában, egyénileg vannak szellemi talentumok. Ám azt gondolta, nem ez az érdekes, hanem az, hogy az egyes fajok mennyire tehetségesek. És úgy látta, hogy a zsidóban mint fajban nincs kreativitás és eredetiség, nincs érzéke a művészetekhez, az irodalomhoz, a tudományokhoz, hiszen mindezekből nem fejlesztett olyat, amit a sajátjának mondhatna.²³ A zsidó tehetségek más nemzetek kultúráit művelik.

Pár évvel később **Arthur Gobineau** gróf a fehér szupremáciát hirdető, ugyanakkor zsidóellenesnek nem mondható *Essai sur l'inégalité des races humaines* (Értekezés az emberi fajok egyenlőtlenségéről, 1853–1855) című nagy jelentőségű munkájában úgy találta, Palesztina szegényes természetes adottságaival nem magyarázható, hogy a zsidók ott olyan néppé fejlődtek, amely „*intelligens*” és „*mindenben sikert arat, amibe belefog*”.

²¹ Volt, aki Wagnerrel szemben úgy gondolta, a zenében a zsidók kiváltképp tehetségesek, mert jól el vannak látva azzal a szenvedéllyel, amitől Wagner szerint teljesen mentesek. Lásd Michel 1930: 40.

²² Wagner 1907. A zsidó külsejéről azt tudjuk meg Wagnertől, hogy az a természet kellemetlen játéka.

²³ Knox 1850: 108, 130–145, 261–263, 300. – A zsidókról szóló fejtegetéseire lásd még Efron 1994: 47–54.

A testi adottságaikat viszont már nem tartotta ilyen lehengerlőnek: faji jegyként említi, hogy a németországi zsidók általában alacsonyabbak és cingárabbak a körülöttük élőkénél.²⁴

Houston Stewart Chamberlainnek a náci faji ideológiát közvetlenül megelőlegező, *Foundations of the Nineteenth Century* (A 19. század alapjai, 1899) című művében a zsidó faj keletkezését – Felix von Luschan elméletét²⁵ továbbköltve – egy végzetes és bűnös, az eredeti faji karakterek közötti áthidalhatatlan távolság miatt korcsot eredményező szíriai (hettita), szemita (beduin), amorita (árja) vérkeveredés eredményének vélte. Chamberlain ebben a minótauruszi jellegben, szörnyszülöttségben látta az okát annak, hogy a zsidó a világtörténelemben olyan veszélyes ellensége lett az árjának, sőt minden nemesnek. A későbbiekben tiszta fajként fenntartott keverék, – a kérdés magyar szakértőjének szavaival – „*zoológiai értelemben mesterségesen kitenyésztett állandó korcsfajta*”²⁶ erkölcsi és testalkatát Chamberlain a faji felmenők tulajdonságaiból származtatta, amiket a következő módszerrel tárt fel néhány antropológiai műből származó és bibliai hivatkozás mellett: vette az egyiptomi és hettita ábrázolásokat a szóban forgó népekről, majd rábízta magát képzelőtehetségére, belelátott ezekbe az arcokba minden olyasmit, amit gondolatmenete szempontjából célszerűnek vélt. Beszámolójában a zsidó a vérségileg túlnyomó elemtől, a hettitától örökölte meg testi bélyegeit. A hettiták márpedig szerintre kerekfejűek, kampós orrúak, tömzsik, továbbá „*inkább szívósak [...], mint erősek*” voltak. A Chamberlain által árjának hitt és körülrajongott, a sajnálatos vérkeveredés során alárendelt szerepet játszó amoriták ezzel szemben „*szőke, kék szemű, világos bőrű*”, „*óriási termetű emberek*” voltak, „*vad, borzalmas szertelenséggel*”, „*féktelen kalandvágygal*”.

²⁴ Gobineau 1915: 58–61, 123. – A teljes Gobineau-életmű és az antiszemitizmus viszonyára lásd Rose 2013: 529–532.

²⁵ Luschan 1892.

²⁶ Méhely 1926: 34.

Bonyolultabb feladat elbeszélni, mit gondolt Chamberlain könyvének egyik központi témájáról, a zsidó intellektusról, mert szóhasználata ellentmondásos volt. Ezt jól mutatja, amit a fajkeresztkezésben résztvevő „zsidós” hettiták és beduinok, illetve a „zsidótlan” amoriták értelmi képességeiről írt. A hettitáknak *„nemcsak okosnak, de nagyon ravasznak is kellett lenniük”,* a hettiták *„történelme is okosságról tanúskodik”,* ám ennek *„semmi köze a zsenialitáshoz, sőt ellenkezőleg”,* a képeken *„nem látszanak szellemben gazdagoknak”,* e nép *„nagy, lángoló tehetségek birtoklásával nem tüntette ki magát”. A zsidót szellemi értelemben a beduin elem határozza meg, a szemita „a spiritus rectora sok vonatkozásban éppen úgy a jóban, mint a gonoszban”. A beduinnál „első helyen áll az akarat, azután jön a kedély s legalul áll az ész”, az akarat „mindenütt útban van, ahol a szellem magasabb műveletre lendülne”, „az ész és fantáziát rövid pórázon tartja”. Ugyanakkor elismeri a „specifikus szemita nagyságot”, amelyben „minden teljesítmény” az akaratnak „minden más képesség fölötti túlsúlyából következik”, ám – fájdalom – „az ilyen jellem az igazi nagyság lehetőségét kizárja”. Ezzel szemben az amoritának *„mint a zseni szeme a közönséges embertömegből, úgy válnak ki vonásai a babilóniak, héberek, hettiták, ubiaik és még ki tudja miféle ravasz, gonosz, ostoba arcoknak tömegéből”.* Chamberlainnál tehát úgy áll a helyzet, hogy az árja oldalon kap helyet a szellemi gazdagság, igazi nagyság, lángoló tehetség, ész, fantázia, zsenialitás fogalma, míg a zsidón az okosság, ostobaság, ravaszság, gonoszság, akarat, akaraton alapuló teljesítmény, szemita nagyság. Ez attól különös, hogy ellentétes oldalra kerülnek olyan fogalmak, amelyek köznapi értelemben nincsenek ellentétben egymással, ugyanakkor a szerző egy térfélre tesz olyanokat, amelyek ellentétben vannak. Ha jól értelmezem Chamberlaint, ez az ellentmondásosság abból ered, hogy a szerző azt a szótárat használta a zsidó és az árja értelmi működés leírására, amely a teljesítmény nagysága szerint tesz különbséget gondolkodás és gondolkodás között. Ám művéből az derül ki, hogy az a különbség a zsidó és árja szellem között, amit meg kívánt ragadni, nem mennyiségi*

volt, hanem erkölcsi minőség szerinti. Chamberlain úgy találta, hogy a zsidók amolyan értelmi szupergonoszok, képesek *„rendkívüli teljesítményekre, amelyek más embereknek szinte lehetetlenek lennének”*. Azért, ahogyan (démoni) célkitűzésüket megvalósítják, *„csodálatot érdemelnek”*. A zsidók alkotásai attól alacsonyabbrendűek az árákéinál, hogy a zsidó szellemnek más a hajtóereje, mint az árjának. Az árjának a megismerés ideális vágya, a zsidónak az érvényesülés akarata, az önzés a motorja. A zsidó vívmányok csupán – akármilyen meglepően is hangzik – az akarat diadalai.²⁷

Perdöntő bizonyítékként arra, hogy a faji rangsorolásban érdekelt szerzők zsidóképe lényegileg egybeesett a más gondolkodásúakéval, lapozzuk fel a legszélsőségesebb esetet, **Adolf Hitler** *Harcomját* (1925–1927), ami nem tartogat sok újdonságot. A zsidó nép testi valójáról Hitler a következő felvilágosítást adja: *„Hogy a víznek nem barátai, azt már a külsejük is elárulja. Erről az ember, sajnos még csukott szemmel is meggyőződhet. Nemegyszer egész rosszul lettem ezeknek a kaftánosoknak büztől. Ehhez járult még mocskos ruházatuk és kevésbé vitézi [wenig heldische] külsejük.”* Szellemi teljesítményükről így alakult a véleménye: *„Az árjának merő elmentéje a zsidó. [...] »Okosnak« tartják őket, és bizonyos tekintetben tényleg okosok voltak mindig. Eszességük azonban nem saját fejlődésüknek, hanem az idegen népek szemléltető oktatásának eredménye. [...] A zsidónak gyorsan megvilágosodik az elméje, ebből kifolyólag munkálkodásának alapját mindig másoktól vette.”* A zsidó értelem képességei tehát Hitler szerint is kiemelkedők, csak persze szerinte ez kimondottan káros körülmény, hiszen a zsidó ezt a tulajdonságát élősdni módon használja, ugyanis a zsidó csupán utánó, és amit utánó, azt megrontja: *„A zsidó népnek tehát minden látszólagos értelmi jó tulajdonsága dacára sincsen valódi és semmi esetre sincsen saját kultúrája. Látszólagos kultúrája nem egyéb, mint más népeknek az*

²⁷ Chamberlain 1913: 238–256; Chamberlain, Houston Stewart 1944. – Magyarországon Chamberlainnek a zsidó faj születésére vonatkozó gondolatmenetét összefoglalta Bosnyák 1940a: 14–18.

ő kezei között elromlott szellemi terméke.” Agymunkája azért nem vezet sehova, mert „hiányoznak nála azok a tulajdonságok, melyek az alkotó, tehát kulturális tehetséggel bíró fajokat jellemzik. [...] mert hiányzott és hiányzik belőle az idealizmus, amely nélkül valódi nemes lelkület el sem képzelhető. Az ő pusztá értelme sohasem lesz képes építeni, hanem mindig csak pusztítani és legfeljebb talán lázítani.”²⁸

A semmilyen értelemben sem zsidó szerzők munkái közül vizsgáljunk meg végül egy olyat, amely kimondottan barátságos a zsidókkal, sőt szenvedélyesen védelmezi őket az antiszemita támadások ellen. A főleg Oroszországgal foglalkozó történész, **Anatole Leroy-Beaulieu** *A zsidóság és az antisemita dráma* (1893) című könyve ideális erre a célra. Annak a műfajnak, amibe ez a könyv tartozik, a zsidó karakter filozofia leírásának, voltak hagyományai. Eötvös Józseftől *A zsidók emantipációjá* (1840) jó példája ennek: a zsidók borzalmasak, de a keresztények középkorias korlátoltsága miatt lettek azzá, mert a külvilág a társadalomból ki-, a porba lekényszerítette őket.²⁹ Az effajta gondolkodás azonban a 19. század végére rohamosan vesztett az értékéből az eszmék piacán, mivel egyre divatosabbá vált az emberek közötti különbségek faji magyarázata. Ha ugyanis volt nép, amelynek vonásai jól magyarázhatónak tűntek biológiailag, azok az egymás közt házasodó zsidók voltak.³⁰

1883-ban a híres vallástörténész, Ernest Renan azonban tartott egy előadást a zsidó történelemről, amely elbizonytalaníthatta azokat, akik így okoskodtak. Renan életművének esete a faji gondolkodással igen szövevényes.³¹ Használt faji kategóriákat, és a többinél felsőbbrendű fehér fajon

²⁸ Hitler 1996: 41, 178–193. – A zsidókról szóló német diskurzusban a zsidó értelmi fölény toposzára lásd Aly 2015: 23–27, 48–53, 127–140, 160.

²⁹ Eötvös 1892. – Eötvös érvelésének előzményeire lásd Konrád 2014: 496. Az ugyanilyen logikájú angliai érvelésekre lásd Endelman 1999: 41–42.

³⁰ Efron 2013: 905; Efron 1994: 20.

³¹ Hogy a 19. századi Magyarországon mennyire ambivalens volt a fogadtatása Renan zsidókról kialakított nézeteinek arra lásd –k 1883. és d 1883.

belül megkülönböztette egyrészt az érdemdús sémi fajt (amelynek a teljesítményeit Goldziher megfigyelése szerint voltaképp a héberekéivel azonosította), másrészt az annál sokkal érdemdúsabb árját (amin voltaképp görögöt értett³²), ám ragaszkodott ahhoz, hogy ez utóbbi felosztás már tisztán nyelvészeti alapú.³³ 1883-as előadásában mindenestre elvileg elfogadta érvényesnek a faji magyarázóelvet és a faj biológiai fogalmát. A héber népet ilyen vérségi egységként fogta fel, ám a zsidókat faji értelemben leválasztotta a héberekről, sőt a zsidóságot kizárta a fajok közül, és besorolta a többi vérségileg zagyva embercsoport közé, tehát oda, ahová a civilizált, európai népek is tartoztak. Renan ezt azzal érte el, hogy átírta a zsidó szétszórás történiáját, pontosabban nem tartotta azt elégséges magyarázatnak a zsidó vallás földrajzi elterjedésére. Alternatívaként a zsidó hittérítés sok évszázados történetét ajánlotta és vázolta fel. Az volt a mondanivalója, hogy nincs zsidó vérségi egység, mert a zsidóság a zsidó vallásra áttért mindenféle népelemekből áll, *„századok hosszú folyamán a zsidóság tárva-nyitva volt”*.³⁴ Azt a testi és lelki alkatot, amit a modern Európa zsidóként ismer, környezeti hatás, méghozzá a kitaszítottság, a gettó szülte meg, *„a századokon át rájuk nehezült társadalmi kényszerűségek eredményei”*.³⁵

Leroy-Beaulieu szövegének ez a renani gondolatmenet volt a motorja. A zsidó történelemnek ez a „fajtalan” koncepciója nyitotta meg előtte az utat, hogy a zsidókra vonatkozó sztereotípiákat, amelyek a 19. század végén kétségkívül a tudás rangján álltak, filozemita narratívába ágyazva adhassa elő. Leroy-Beaulieu a gettóköörülményekkel, nem pedig a vérséggel magyarázta a zsidóknak minden olyan tulajdonságát, ami nem (csak) a valóási előírásokkal volt összefüggésbe hozható: *„a zsidónak a múltjában kell keresnünk hibáinak és jó tulajdonságainak, erejének és gyöngeségének, szóval*

³² Goldziher 1894: 26–29. – Goldziher kritikáját bírálta Riedl 1894: 467–469.

³³ Almog 1988; Priest 2015: 311–315; Rose 2013: 532–540; Todorov 1993: 106–113, 140–149.

³⁴ Újabban Shlomo Sand (2010: 205–374) elevenítette fel Renan narratíváját.

³⁵ Renan 1911.

minden testi és lelki sajátságainak okát”. A kirekesztés, az üldözés, a megaláztatás szerint egyrészt közvetlenül alakított ki kedvezőtlen zsidó tulajdonságokat. Másrészt kíméletlen kiválasztódási folyamatot indított el a zsidóságban, a zsidó lett *„a mi földünknek nagy struggleforliferja”*, ami részben dicső, részben dicstelen, ám a gettóban akkor is evolúciós előnyt jelentő zsidó jellemzők kialakulásához vezetett. *„A zsidó lelkileg és testileg, erkölcsileg és physikailag egy faji kiválás terméke, egy kétezer éves faji kiválás, melynél szigorúbb és kínosabb kiválásnak soha sem volt élő lény alávetve.”* Márpedig, ha így áll a helyzet, akkor a filozemita gondolkodónak a zsidók kevésbé jeles tulajdonságait sem érdemes elhallgatnia, hiszen azért nem a zsidók a hibások, hanem az *ancien régime* felvilágosulatlanságát és annak a francia forradalmat túlélő bárgyú örökösét, az antiszemitizmust terheli a felelősség. Minél több rossz mondható el a zsidókról, annál kevésbé van igaza az antiszemitáknak! Vagy Karl Emil Franzos híres megfogalmazásában: *„minden országnak olyanok a zsidói, amilyeneket megérdemel”*.³⁶

Ebben az értelmezési keretben Leroy-Beaulieu bármit mesélhetett a zsidókról, abból csakis az antiszemitizmus kerülhetett ki vesztesen. Ez pedig a képzeletbeli zsidó jellemrajzának kivételesen felszabadult leírásához vezetett: a könyv valóságos bőségszaruja a hátrányos és előnyös vonásoknak egyaránt, a filozemita szerző kedvtelve élvezi ki a negatív zsidó sztereotípiák zamatát is. A zsidó testről a következők derülnek ki: *„a zsidó faj [értsd végig: történetileg, nem vérségileg meghatározott embertípus] nem is szép, nem is erős; csak elvétve hozta létre a szépségnek némely halovány virágszárait*”. *„Nem erős faj.”* A zsidó *„addig hajlongott, míg görbe nem maradt a háta”*. *„Gyakran kistermetű, vézna, gyöngé; alakja száználmas, vékony, elcsenevészett, lesír róla a nyomorúság”*. *„Nincs faj, melyen ily kevésé látszanának az erő jelei.”* *„Mondhatnók, a zsidó öregén születtek.”* *„A zsidók testalkatra nézve sehol sem hasonlíthatók a más hitűekhez;*

³⁶ Franzos 1875: 1–2.

némely vidéken nehéz testi munkára képtelenek [...] Sok közöttök a hibás testalkatú, a púpos, vak, siket-néma és születése óta hülye.”

Leroy-Beaulieu gondosan bespájkolt a zsidó okosság méltatásaiból is: *„a zsidónak a lelke fölülmúlja a testét. Nem ismerek nála értelmesebb fajt. Mindenek fölött értelmességéből él. Nem karjaiban, hanem homlokában van az ereje. Testi gyöngeségét szellemi erejének kell pótolnia. Erőtlen testében gyakran éles ész és erős akarat lakik. [...] A hosszú és rettenetes megpróbáltatás csökkentette testi erejét, elgyöngítette izmait, de megedzette értelmét és finomította az agyvelejét.”* *„A zsidó nem hallgat ösztönére vagy indulatára, hanem az eszére. És ha az embernek egyik fő sajátsága, hogy eszes, okos lény, akkor az emberek közül a zsidó a legemberibb.”* *„A zsidó értelmességének más jellemző vonásai annak tisztasága, szabatosága és helyessége. A zsidó szellem pontos eszköz, szabatosága egy mérlegéhez hasonlítható.”* *„Szellemi alkalmazkodása azonban bámulatosan gyors. A valóság megismerése utáni törekvés, a gyakorlati érzék nagyobb mértékben van meg a zsidóban, mint másokban.”* *„A zsidó a tudománynak nagy tisztelője”. „Gyakran csodálkozunk a zsidók sokoldalúságán, alkalmazkodó képességén és azon a gyorsaságon, melylyel eltanulják ismereteinket és módszerünket.”*

Csakhogy ennek megvan az ára: *„nagyon hajlanak a mi korunk betegségére, az idegességre. [...] A zsidóra jellemző, hogy idegrendszer izomrendszerénél fejlettebb; talán ez physiologiájának a legjellemzőbb vonása. Kevés az izomzata, sok az idegzete; csupa ideg, ha szabad így kifejeznem. A zsidó a legidegesebb ember, talán mert legtöbbet élt az agyával. Mintha tagjaiból és törzséből minden életerő a fejébe szállt volna. Viszont a hosszantartó rezgésektől túlfeszített ideghúrvjai gyakran elpattannak vagy hamis hangot adnak. A zsidó nagyon ki van téve az idegközpontok megzavarodásának, a gerincvelő-bántalmaknak, de kivált agyvelő-bajoknak. [...] Gyakoribb nálok az örültség, mint a keresztényeknél, néha aránylag két-háromszor olyan gyakori.”*

A remek felfogóképesség a zsidó számára nem hozza meg sem az erkölcsi javulást, sem a jó ízlést, sem a nemesebb érzéseket. *„Az értelme külön-*

a jelleménél”, „ravaszsággal, hunczutsággal és kétszínűséggel” találkozunk nála. „Magába fojtott gögje” van, „érzékeny”, „szemtelen”, „az okosság szava neki rendszerint az önérdék szava”, „hajhássza a címeket”, „önhitt és elbizakodott”. „parvenu”. A zsidók „nem elég finomak vagy elegánsak, rossz ízlésűek és modortalanok, nem elég tapintatosak, viselkedésükben túlzók”, „vagy nagyon bizalmaskodók és semmivel sem törődök, vagy modoroskodók és túlságosan ügyelnek a formaságokra, szóval nehezükre esik úgy viselkedni, a hogy úri embereknek kell”. A zsidó nemzeti génuszt nem mutat, de mint egyén, eredeti, sőt „aránylag több jeles embert szolgáltatott a mi árja civilizációnknak, mint az úgynevezett árja”. „Ideálja nincs a fellegekben és az ég azúrjában; a földet nézi ő.”³⁷

Az eddigi vizsgált vélekedésekről az a kényelmetlen következtetést vonhatjuk le, hogy Adolf Hitlertől Max Nordauig, az Auschwitzban gyilkolóktól az Auschwitzban meggyilkoltakig mindenki ugyanarra gondolt, ugyanaz a kép idéződött fel a fejében, amikor azt mondta, 'zsidó', csak máshogy értékelte ezt az elképzelt, testileg jelentéktelen, szellemileg élénk figurát. A következőkben azt fogom megfigyelni, mindez Magyarországon is így volt-e.

Zsidó imázs Magyarországon 1867 előtt

A magyarországi diskurzus vizsgálata során is a századfordulóra kívánok koncentrálni. Mégis érdemesnek gondolom ízelítőt adni a korábbi szövegekből, hogy lássuk, a zsidó okostojáság sztereotípiája nem a semmiből ugrott elő, hanem jellemző vonása volt a zsidókérdés-vitában ekkor még főszerepet játszó képzeletbeli zsidónak, a civilizálatlan, kaftános gettózsidó típusának is.

³⁷ Leroy-Beaulieu 1893a; Leroy-Beaulieu 1893b; Leroy-Beaulieu 1893c.

Az ifjú Zemplén vármegyei ügyvéd, **Kossuth Lajos** 1828-ban elkezdett egy értekezést írni arról, hogyan kellene fellépni a helyi éhínségek ellen, de csak a szűkölködések okainak taglalásáig jutott el. Az egyik ok a zsidó volt. Kossuth a töredékben – amit felnőtt fejjel csak azért nem használt gyűjtősnak, mert tanulságosan szörnyűnek találta a szöveget mint fogalmazást – fékevesztetten szapult a zsidók erkölceit. Írásában két, egymást kölcsönösen kizáró sztori torlódott egymásba. Az elsőben, a megértőbb verzióban, Kossuth azt a társadalmat is támadta, amely söpredékké tette őket. Ez a gondolatmenet onnan indul, hogy a zsidót „*polgári törvényeink az emberiség s társaságos élet szebb júsaitól*” megfosztották, „*s előtte a becsület s tisztelet ösvényét örökre*” elzárták. Ennek egyik következménye az lett, hogy a zsidók kívül maradtak a nemzeten, a zsidó nem tartozik közénk, hanem csak „*köztünk fetreng*”, bolygó zsidóként, „*egy irtódzást gerjesztő bélpoklosként, utáltatva tévelyeg*”. A másik az, hogy nem maradt számukra semmilyen szokványos, becsületes megélhetési mód. Az alternatív történet szerint viszont a zsidók nem a keresztény kirekesztés miatt élnek meg szokatlan módon, hanem azért képtelenség befogadni őket, mert így élnek meg: „*veszedelmes nép*”, és elképzelhető róla, hogy „*civilisatioját vallása szokásai, természete továbbá is lehetetlenné teszik*”.³⁸

De akárki a hibás, a helyzet mindenesetre az, meséli Kossuth, hogy a zsidó kénytelenségből vagy hajlama szerint a fejéből él meg, eszének jobbra erkölcstelen használatával: „*már bölcséjében a többnyire csalárd, ritkán becsületes fortélyokbul leendő alacsony élelemre*” van kárhoztatva, „*lételének fenttartozását csak a mások megrontásán gondolja építhet[n]i*”. Ráadásul ezt a visszatetsző, spekulatív önfenntartást igen magas szinten űzi: „*nincs azon törvény, melynek célját, végét a fortélyos zsidó kijátszani ne tudná, valamint nincs egy család, nincs egy tolvajlás, amely zsidó orgazdára, biztatóra, titkolóra ne találna*”. A zsidó találékonyság konzekvenciái rémisztők a nem

³⁸ 1844-ben már jóval kedvezőbb volt Kossuth (1844: 299–300) véleménye a zsidók erkölcsi állapotáról.

zsidókra nézve: „*a megyénkben tanyát vert sok zsidó az iparkodással egyben köttetett erkölcsiségnek valóságos métellye, úgy a földművelő népnek [...] súlyos ostora, bővölködésének telhetetlen sírja, iparkodásának rothasztó nyavalyája*”, aki „*mint a növény táplálók nedveit elszívó gomba él*”, és aki miatt a földművelőknek „*végpusztulásokat várhatni*”. Zemplénben a kossuthi kórkép szerint a zsidó ötletelő-cselező tehetsége, „*keserves bosszúja*” kocsmárosbűnözésként jelentkezett, ami fondorlatos itatást, alkoholra szoktatást és italra eladósítást takart.³⁹

Széchenyi István 1844. október 1-jén, a felsőtáblán a zsidók emancipálása ellen, pontosabban annak elhalasztása mellett szólalt fel gróf Zay Károllyal vitázva.⁴⁰ A két nappal a szónok nevezetes, egy ugyancsak Zayjal folytatott vita közbeni összeesése⁴¹ előtt tartott beszéd annak leszögezésével indult, hogy a zsidó „*szerencsétlen és elnyomott⁴² népfaj*”, amely „*egy idő óta mennyi ipart fejt ki*”. Ezek miatt Széchenyi, mint mondta, rokonszenvezett velük. Ebből az következne, hogy a zsidók egyenjogúsítását pártfogásba vette, de éppen ellenkezőleg járt el.

Széchenyi két példázatot dolgozott ki, hogy megértesse álláspontját. A sokkal ismertebb így hangzik: „*ha például én egy palaczk tintát öntök⁴³ egy nagy tóba, azért a víz nem romlik el, és mindenki ártalom nélkül megi-hatja; [...] de ha a magyar levesbe egy palaczk tintát önt, megromlik a leves, és azt meg nem eheti az ember*”. A másik példázat az előző idézettel szemben már zérus összegű játszmaként meséli el a zsidók honpolgárosítását, azaz úgy gondol rá, hogy amennyit az egyik fél nyer vele, annyit veszít a másik: „*ha egy bárkában ülök, és abban van gyermekem és más gyermeke, és ha a bár-*

³⁹ Kossuth 1966: 172–184.

⁴⁰ Széchenyi 1887: 352–356.

⁴¹ Lackó 2001.

⁴² Az „*elnyomott*” kitétel hiányzik Zichy Antal szövegkiadásából, viszont megtalálható az országgyűlési naplóban (*Felséges Első Ferdinánd*... 306).

⁴³ Zichy Antal szövegkiadásában itt „*töltök*” áll, az országgyűlési naplóban azonban „*öntök*” (*Felséges Első Ferdinánd*... 306).

kába bejö a víz, s elöttem apodictice áll, hogy ezen két gyermeket benn nem tarthatom, az igaz, ha a magamét lököm ki, és a másikat benntartom, azt az újságban fogják hirdetni; de biz én a magam gyermekét conserválom, és a másikat kilököm”. „Mint hű tagja a magyar fajnak, megvallom, hogy [...] magam gyermekét dobjam ki a bárkából, ezt másokért tenni nem fogom soha.”

A kérdés már csak az, miért lesz rossz vége a zsidók nemzetbe lötytintésének? Miért okosabb kilökni, sőt be sem ültetni az alkotmány bárkájába őket? Mert a zsidók értelmesebbek és igyekvőbbek a magyaroknál, adja meg a feleletet Széchenyi: *„ki a nemzetiséget őszintén pártolja, lehetetlenség, hogy most oly elemnek, melynek több intelligentiája, több szorgalma van [...] kedvezéseket nyújtson”*. E válasz fényében az első szókép értelmét veszti, hiszen ilyen kiválóságok befogadása, mint a zsidók, nemhogy megrontaná a nemzet bablevesét, de még javítaná is. A másodiknak viszont igenis van értelme, és Széchenyit afféle politikai látnoknak mutatja, aki hirtelen a zsidókérdés-diskurzusnak majd csak a 20. században dominánssá váló szabályai szerint kezdett el beszélni 1844-ben. Úgy látszik, Széchenyi a reformkor *„szerencsétlen és elnyomott”* bolygó zsidójában meglátta a későbbi bankigazgatót, akinek érvényesülését nem a nagy cél, a nemzet *„progressiójának”* szolgálataként ismerte fel, hanem – sokkal későbbi kifejezéssel – zsidó térfoglalásként. A nemzet szűkös bárkájában a zsidó tehetségesség tehát akkor aggaszthatta Széchenyit, ha veszélyesnek érezte, hogy az a kevésbé rátermett nem zsidók, egész pontosan a magyar faj édesgyermekének vízbe szorításával járhat, ha az emancipációtól várt zsidó sikereket ebben a beszédben a nemzet kudarcaiként értette meg.⁴⁴

⁴⁴ Széchenyi két nap múlva, az összehozását hozó ülésen hasonló logikával értelmezte, mit hozna magával a főrendi tábla eltörlése, csak most már nem a zsidókról volt szó (Széchenyi 1887: 356–362.). Széchenyi érvelésének váza a zsidók emancipálásáról fellelhető a vele Döblingben szoros kapcsolatot ápoló Kecskeméthy Aurél egyik cikkében: *„Adjunk a zsidónak egyenjogúságot – és túlsúlyt adunk neki. Mert az egyenjogúság előnyt s túlsúlyt ad annak, kinek több pénze, több ügyessége s navassága van”* (K[ecskeméthy] 1859).

Trefort Ágostonnak már a reformkorban is volt elképzelése a zsidók karakteréről,⁴⁵ és 1862-ben egy recenzió ürügyet adott neki arra, hogy részletesebben leírja népjellemüket, még hozzá úgy, mint ami szép erényekkel és öreg hibákkal egyaránt rendelkezik. Szerinte a zsidókra jellemző az „*éles ész, különös talentum a kereskedéshez és a pénzüzlethez, nagy szorgalom és kitartás, erélyesség az akadályok leküzdésében*”. Ez az állhatatos okosság azonban nem épp mélyenszántó, tiszta és erkölcsös. Súlyos hátulütői vannak, tudniillik a „*gyöngye becsületérzés, felületesség, hiúság*”, kenyerüket – legalábbis a szegényebb zsidók – „*csereberével s aljas kereskedelmi praktikákkal*” biztosítják. A zsidó test pedig gyakorlatlan és piszkos: megvan bennük az „*idegenkedés [a] nehéz physicali munkától, tisztaság hiánya*” jellemzi őket.⁴⁶

Amíg nemzetközi szinten jobbra tudósok vagy tudósfélék állásfoglalásait vizsgáltuk, addig Magyarországon egyelőre csak a 19. század kiemelkedő státusférfaival foglalkoztunk. Ezt az űrt a gyermeke mumifikálásával híressé vált kórboncnok, **Arányi Lajos** gondolataival kívánom betölteni. A pesti egyetem fiatal rendkívüli tanára *Rudnó és lelkésze* (1846) című lebilincselő könyvében (főképp) azokat az orvosi és emberi kalandjait beszéli el, amelyek akkor estek meg vele, mikor személyesen utánajárt, vajon „*nyeglész*”, azaz sarlatán-e Rudnó csodadoktori praxist fenntartó plébánosa. A hazafelé úton, a gőzhajón egy „*szemtelen*” zsidó, egy állítólagos gyáros nem volt hajlandó lefizetni a négy krajcárt a pincérnek, amivel azért tartozott volna, hogy a hajóra felhozott sült halát ehesse. Erre összefutott a fedélzeten a zugevő zsidó egész pereputtya, és úgy viselkedtek, mint „*hemzse féregként nyüzsgő emberféle bizsere tömeg*”. Arányi fejében ebben a pillanatban állt össze a kép, a zajos és gesztikuláló csődület látványa hirtelen elrendezte korábbi tapasztalatait, tisztán

⁴⁵ 1839-ben, a *Themis* hasábjain a zsidók helyzetét szabályozó oroszországi törvény ismertetése során említette meg a magyarországi zsidók „*tudatlanságát [értsd: műveletlenségét], balítéleteit, sajtáságos szokásaihoz nagaszkodását, testi s erkölcsi elaljasodását*” (Trefort 1839: 39–40).

⁴⁶ Trefort 1862: 302–303.

felfogta, mi a diagnózisa a zsidókról (aztán pontosított: a műveletlen zsidókról), amit elő is adott az olvasónak. A különben mindenkiel kritikus Arányi – aki, bevallása szerint, mindig élénken érdeklődött a zsidók iránt, tudott jiddisül, valamit héberül, és később megkeresztelkedett zsidót vett nőül⁴⁷ – ellenezte az emancipációt, mivel igazán fertelmesnek látta, és „*élődi állatokhoz*” hasonlította a zsidókat. A véleménye az volt, hogy nem a zsidók egyenjogúsítását kell sürgősen elintézni, hanem a megjavítását, és azt gondolta, jó ötlet lenne a nemes vállalat a Talmud elégetésével kezdeni. Hogy milyennek észlelte a zsidó testet, ezután nem meglepő. Minden zsidó páciensnél siet leszögezni, hogy egy koszfészekről van szó. És szépségükben sem gyönyörködik: „*a zsidó, exceptis paucis excipiendo*,⁴⁸ minden egyéb ember közt [...] *a' legrútabb, [...] a' hol kabinét-stücknek beillő torzarcot látunk, azt szentül zsidónak tarthatjuk*”, amit „*néha a' legszelídebb ember is mintegy ösztönszerűleg [...] jól fölpofozni vágyódnék*”. Fejük belsejével viszont kimondottan elégedett volt, persze nem feledve, hogy adottságaikat rosszra használják: „*Minő elmebeli tehetségeket tüntet elő a zsidónak beszéde? [...] Értelmet, azaz fölfogó 's jólmegértő képességet, élénk képzelődő tehetséget; [...] hív emlékezetet, 's éles, mondhatom igen éles' ítélő tehetséget, főleg fnantiális tárgyakban. Középszerű eszü zsidó kevés van, ostoba elegendő – de mind a' kettő számát fölülmulja az eszes és egyszersmind ildomos, – csak kár, hogy főkép a' Talmud által ros irányt nyervén, rosra fordítja eszt.*” „*A' zsidó átaljában véve igen szép észszel bír, 's vajha úgy tudna avval melegíteni 's éltetni, mint égetni, pusztítani! [...] Jó eszénél fogva kedveli 's pártolja a' tudományt, meg a' művészetet.*”⁴⁹

⁴⁷ Arányi egyúttal Vámbéry Ármin mostohaapósa is volt. Családjára és annak felekezeti viszonyaira lásd Kovács – Kiss – Takács 2012: 140–142.

⁴⁸ A kevés kivételtől eltekintve.

⁴⁹ Arányi 1846. Különösen 30–33, 58, 74–76, 117–160, 168, 222. – Arányi zsidóügyi tanait és orvostudományát is kinevetette a *Társalkodó* hasábjain orvos kollégája, a későbbi pesti hitközségi elnök, Schlesinger Ignác (1847a, 1847b, 1847c). Fontos Schlesingernek az a megjegyzése, hogy nagyobb zsidó közönség előtt Arányi előszóban visszavonta a zsidókról alkotott nézeteit.

Az egyensúly kedvéért idézzük fel egy szintén mozgalmas életű, viszont izraelita orvos, **Glatte Ede**⁵⁰ kutatását is. Glatte Pesten született,⁵¹ a kutatás idején éppen Győr megye főorvosa volt,⁵² korábban Lembergben praktizált,⁵³ később a bécsi egyetem oktatója és a bécsi statisztikai hivatal első igazgatója lett,⁵⁴ és ismerőse volt Arányinak.⁵⁵ A *zsidók biostaticai viszonyai* (1856) című tanulmányában Moson megyében gyűjtött adatokat elemzett. A biosztatika „adott viszonyok közt az egészség és az élettartamnak tana”.⁵⁶ Mindenesetre az, amit Glatte készített, demográfiai felmérés volt. Az újdonsága abban állt a tanulmánynak, hogy a szerző – Magyarországon, úgy tűnik, elsőként⁵⁷ – az adatok faji elemzését végezte el, sőt a faji magyarázó elv érvényességét igyekezett igazolni. Glatte az ilyen vizsgálatokat azért szorgalmazta, mert tudományos hasznukon túl útmutatást adhatnak a kormányzatoknak „*egyes népségek netaláni áttelepítés[é]re, gyarmatosítás[á]ra, s többre nézve*”. Milyennek látta a zsidó testet ez az úttörő tanulmány? Glatte-nak a népesedésre vonatkozó kemény adatai azt mutatták, hogy a zsidó test egészségben, szívósságban, életkilátásaiban lepiálja a keresztény szomszédokét. Ám hiába strapabíró, attól még a szerző látni vélte, hogy öreg, csúnya és deformált. „*A zsidó korán vénül, idején megszüürkül vagy kopaszodik*”, teste „*elpuhult*”. Glatte arra jutott, hogy a zsidó „*testi megnyomorodásában*” kulcsszerepe van a fiatalkorának. Adva van ugyanis a „*már születésénél fogva [...] sem erős test*”, amit akkor, amikor a keresztény gyermek erdőn-mezőn szökdél, tovább senyveszt a héder két módon. Egyrészt fülledt levegőjével és mocskával éri ezt el: a zsidó gyerekek „*rekedt, szellőzetlen, erősen fűtött, sokszor piszkos iskolaszobában*

⁵⁰ Ujvári 1929: 673.

⁵¹ Szinnyei 1894: 1225–1226.

⁵² *Nemzeti Kalendárium* 1855: 52.

⁵³ *Schematismus der Königreiche...* 1843: 440.

⁵⁴ Hirsch 1885: 574.

⁵⁵ Magyary-Kossa 1929: 261.

⁵⁶ *Révai nagy lexikona* 1911: 23.

⁵⁷ Thirring 1927: 17.

a szent könyvek és azok magyarázatainak tanulásával kell vesződnie”. Másrészt hozzájárul az elsatnyuláshoz az iskolapadban ülés is. És ez nemcsak azzal károsítja a testet, hogy mozgáshiánnyal jár, hanem azzal, hogy esetleg még annál is gyakrabban maszturbálásra ingerli a zsidó fiút, mint amit fajilag már eleve felfokozott libidója és talán a „*makktyú*”, azaz a fityma hiánya is indokolna. Aztán a héder befejeztével apjával házalni kezd, hátára batyut vesz, és megvan a gerincferdülés.⁵⁸

Zsidó imázs Magyarországon 1867 után

A zsidókérdés-vitában legkésőbb az 1870-es évektől új beszédmód volt kibontakozóban. Ez a címszerepet most már egy másik elképzelt zsidó típusnak, a befolyásos bankárzsidónak biztosította. Érdeklődése közép-pontjában pedig a zsidók és nem zsidók közti egyenlőtlenség, jelesen a nem zsidók veszteségeként felfogott zsidó siker, az úgymond zsidó térnyerés állt. Ez a diskurzus az idő előrehaladtával egyre inkább kiszorította a régi, a zsidókat szűkös gettósikátorokba beleképzelő és szüntelenül beilleszkedésük esélyeit fontolgató beszédmódot. Vajon változóban volt ezzel együtt a zsidók testi és szellemi teljesítményéről folytatott fantáziálás is?

Az első szöveg, amelyet ebből a szempontból megvizsgálók, egy 1878. június 24-én elhangzott országgyűlési beszéd, amit az a mezei szabadelvű honatya mondott el, aki Magyarországon talán elsőként sajátította el anyanyelvi szinten a zsidókról beszélés új „dialektusát”. A felszólalás és a hozzá tartozó indítvány szerénytelenül a világpolitika alakítását tűzte ki célul. Gründolni kívánt ugyanis egy vadonatúj országot. Helyesebben újra fel kívánt rajzolni a térképre egy nagyon régít – na már persze *„kellőleg megnagyobbítva”*, majd *„mindinkább kiterjesztve”*, amint az illendőség

⁵⁸ Glatter 1856.

megkívánja –, hogy „*végre-valahára igazság szolgáltatassék*”. Még nevet is talált a jövődöbéli államnak a honalapítási lázban égő férfiú: Zsidóország. A bizonyára régen dédelgetett terv előterjesztésének az adta az apropóját, hogy pár napja már ülésezett a berlini kongresszus. A kongresszus célja az volt, hogy felülírja az orosz–török háborút lezáró San Stefanó-i békét, tehát hogy a nagyhatalmak az úgynevezett keleti kérdést belátásuk szerint elrendezzék. Ettől a konferenciától remélte a képviselő indítványa felkarolását, a zsidó nemzeti otthon megalapítását. Előterjesztésének csúcspontja az a szakasz volt, amelyben kivételképpen nem a zsidó nép legszentebb vallásos célkitűzéseivel és forró hazafias érzelmeivel indokolta Zsidóország létesítésének szükségességét, hanem az új államalakulat civilizációs vagy – ha úgy tetszik – kolonizációs misszióját jelölte ki:

*„A Kelet kitombolta magát; a hajdan azt vasmarkok között tartott népek hanyatlásba, tespedésbe estek. Szükséges tehát, hogy ott egy oly pezsgő életerejű, intelligens, hangyaszorgalmú, előrehaladó, nagy jövővel bíró új elem, mint a zsidó [kiemelés tőlem – B. D.] jelenjék meg a küzd téren, s vegye át a vezérszerepet, a mely vezérszerep őt, a részint vele vérrokon sémita, részint pedig a vallására nézve vele rokontermészetű mohamedán törzsek között sokkal jobban megilleti, mint a hozzá teljesen idegen európai keresztény népek között, a mely európai keresztény népeknek teljességgel nincsen semmi szükségük, sem pedig kedvük a zsidó vezényletre és kormányzatra.”*⁵⁹

Bár vannak arra utaló jelek, hogy Magyarországon a 19. századi gondolkodók másképpen értékelték a Keletet, mint a nyugatabbi és/vagy gyarmattartó európai országokban,⁶⁰ ez a szónoklat mindenesetre mintapéldája volt a saidi orientalizmusnak,⁶¹ megtalálhatók benne a legfőbb ke-

⁵⁹ Istóczy 1904a: 56.

⁶⁰ Lásd ehhez Bolgár 2010.

⁶¹ Said 2000.

letiséggel kapcsolatos, becsmérő nyugati előfeltevések. Mint az idézetből látható, a rétor a finom distinkciókra semmit sem adva választotta ketté a világot Nyugatra és Keletre. Értékesebbnek pedig a maszkulinnak, tetterősnek és racionálisnak elképzelt Nyugatot tételezte, amely „*a civilizációnak, a művelődésnek [...] és humanitárius elveknek*” érdekében kénytelen atyailag intézkedni „*a lehanyatlott és visszamaradt*”, passzív, feminin Keleten. De melyik teljesítse ezt a szép küldetést a napnyugati népek közül? A felszólaló úgy gondolta, legcélszerűbb lesz azokra bízni a nemes hivatalt, akik a civilizáció fellegvárán belül, a Nyugat népei között is – noha azok nem tartanak rá igényt – az éllovas szerepét játssza, vagyis a zsidókra.

Miért tűntek hősünk szemében a zsidók másoknál alkalmasabbnak arra, hogy az elsőséget megragadják (Közel-)Keleten? Három tényező is érdekesítette őket a keletiek felnevelésére. Ebből a 21. századi, az arab–izraeli konfliktus históriáját már ismerő olvasó számára kettő kiváltképp meglepő, de hajdanán egészen elfogadható érvnek tűnhetett: (1) a zsidó vallás hasonlatos az iszlámhoz, (2) a zsidó nép származásilag (és nyelvi-
leg) hasonlatos az arabokhoz. Ezek a körülmények majd közel hozzák a bennszülöttek a zsidó gyarmatosítókhoz, mármint lehetővé teszik előbbiek súrlódásmentes alávetését. És végül van egy tényező, ami azáltal teszi hivatottá a zsidókat a küldetés végrehajtására, hogy a bennszülöttek fölé emeli őket, és ami a legjobban érdekeli bennünket: (3) bámulatos szellemi frissességük. Az, hogy – mint a beszéd másutt is fogalmaz – „*kitűnő szellemi tehetségeikkel, magas politikai, jogi, kereskedelmi és pénzügyi képzettségükkel*”⁶² szereztek maguknak hírnevet.

A szónok nem ért célt, szavait a kormány részéről felszólaló Trefort az irodalmi munkássága részének nevezte.⁶³ Nagy álma, Zsidóország egyelőre

⁶² A szónok már első zsidó tárgyú országgyűlési beszédében, 1875-ben is azt mondta a zsidóságról, hogy „*nagy tehetségekkel és képességekkel, szívós kitartással, vasszorgalommal [...] rendelkező elem*” (Istóczy 1904b: 5).

⁶³ Istóczy 1911: 63.

nem valósult meg, nem ragyogott fel a zsidó imperializmus (Dávid-)csillaga. De becsületére válik, hogy eszméihez ezután is hű maradt, ami miatt néhány év múlva távozott a kormánypártból, és létrehozott egy ellenzékit. Ám nehogy azt higgyük, hogy valamilyen cionista formáció élére állt, habár megvolt az egészséges önérzete, tudta jól, hogy Herzl smafu, mert ő a cionizmus alapítóatyja.⁶⁴ **Istóczy Győző**, mert róla van szó, az Antiszemita Párt vezéralakja lett, és a továbbiakban a magyar fajvédő mozgalom tisztelte alapítóatyjaként.⁶⁵

Istóczy persze a bolondját járatta velünk. Nem véletlen, hogy az *Országgyűlési Napló* közbeszúrásai szerint a Tisztelt Ház a felszólalás alatt több ízben is élénken derült, de inkább úgy képezem: rázta a röhögés. Az előadás attól volt mulatságos, hogy miközben Istóczy komolyan gondolta, amit mondott a zsidókról, és tényleg madarat lehetett volna fogatni vele, ha megalakul Zsidóország, beszédének egy részében elhallgatta, illetve csak nagyon udvariasan fejezte ki, mennyire nem jóindulatúan viszonyul ahhoz, hogy a zsidók olyanok, például olyan értelmesek, amilyenek. Csupán az a fajta öröm tette őt túláradóan nyájassá utált ellenségeivel, amit a nem várt vendég túl hosszúra nyúlt látogatásának végén szoktak érezni az emberek: örülünk, hogy jöttél, de még jobban örülünk, hogy elmész! Ezt az előzékenységet figurázta ki a *Vasárnapi Újság*: Istóczyt „új Mózesként” ünnepelte, aki visszavezeti hőn szeretett zsidó népét „a pusztában való hosszú bolyongás után az ígért tejjel és mézzel folyó földre”, ha nem mindjárt a Messiáshoz van szerencsénk.⁶⁶ Istóczy azonban már magában a beszédben

⁶⁴ „[...] beszédemmel s előterjesztett indítványommal az elhatározó lökést megadtam a sionista szervezkedésre”. „[...] a sionista szervezkedés a zsidók között pedig az általam, a berlini kongresszus ülésezése alatt, 1878. június 24-kén, a zsidó államnak Palesztinában való visszaállítása tárgyában a képviselőházban beadott indítványom s az ezt kísérő beszédem nyomán indult meg” (Istóczy 1911: 15, 61).

⁶⁵ Kultuszához a Horthy-kori antiszemitizmusban lásd Bosnyák 1940b.

⁶⁶ [Törs] 1878: 382. – Hogy milyen érzelmek álltak valójában a zsidók okosságáról megemlékező szakasz mögött, azt így leplezte le Törs a beszédet parodizálva: „egy oly okos és körütekintő népről, minő a zsidó, én föl nem tehetem, hogy bármily nagy lett legyen is Jeruzsálem pusztulása, ki ne hoztak volna belőle néhány milliót”.

is tisztázta, kiért dobog fajszerető szíve, hogy érez igazából a zsidók „*rohamos előrehaladásával*” kapcsolatban. Ebből a szempontból a beszédnek az a passzusa volt a leghatásosabb, amelyben elmesélte, mi vár a zsidókra, ha esetleg nem kíváncsoznának a kies Zsidóországba távozni, hanem inkább Európában építenék tovább a zsidó birodalmat. „*Eredménye csak az lesz, a mi volt a korábbi századokban.*” Hogy mi volt a következmény a régi időkben, azt már a szónoklat első felében világosan közölte: „*a zsidók tömeges kivégzése*”.⁶⁷

Volt persze olyan szerző is a dualista korszakban, aki a zsidóknak az értelmi előnyükön alapuló érvényesüléséről a zsidókkal kimondottan barátságos értelmezést adott. **Czirbusz Géza** piarista szerzetes és egyetemi tanár emberföldrajzi gondolkodásában rendszeresek a zsidó népre vonatkozó megjegyzések. Úgy látta, a zsidók „*rendkívüli éberségükkel és agilitásukkal mindig számot tesznek annak a népnek politikai, gazdasági és szellemi kultúrájában, amelylyel együtt élnek*”,⁶⁸ a zsidó „*egy rendkívül, agilis életrevaló, összetartó, a kultúra iránt fogékony race*”.⁶⁹ Foglalkoztatta a kérdés, hogy „*miféle hatással lesz a magyarságra e szolidáris, élelmes, törekvő s az idők szellemét csakhamar megértő népelem*”,⁷⁰ de válasszal nem kísérletezett, mindenesetre „*utánzandó példának*” ajánlotta Magyarországon.⁷¹ A zsidók sikere semmilyen ellenérzést nem keltett benne, sőt még szembe is szállt azokkal, akikben igen. Chamberlaint aprítva, viszont Élisée Reclus-sal egyetértésben állítja, hogy a zsidóság „*mindig a kor motívumaira figyel és legügyesebben használja lakóhelyén társadalmi környezetének chanceait. Csinalja más utána – ez a tanulság! Semmi más. Ez a pártatlan igazság!*”.⁷²

⁶⁷ Istóczy 1904a.

⁶⁸ Czirbusz 1910: 6.

⁶⁹ Czirbusz 1912: 210.

⁷⁰ Czirbusz 1915: 83.

⁷¹ Czirbusz 1917: 8.

⁷² Czirbusz 1912: 233.

Istóczy és Czirbusz nem ejtett szót a testi különbségről. **Keleti Károly**-nak, a KSH első igazgatójának viszont volt véleménye erről is. *Hazánk és népe* (1871) című statisztikai munkájában – Ady *Korroboriját* majdnem fél évszázaddal megelőzve – magyarok és zsidók násztáncaként képzelte el a várva várt jövőt. A végig a magyar faj nevében értekező Keleti először is szép szavakkal emlékezett meg a zsidó tehetségről. „*Talentumot sok irányban, élelmességet bármely téren, életrevalóságot minden viszonyok között, s emellett folytonos fáradhatatlan mozgékonytságot nem fog a zsidótól eltagadni senki.*” Persze vannak a jellemének kevésbé dicső vonásai is. A zsidó „*förlöletes*”, ritka körükben a „*színarany kereskedői tisztesség*”, a rendszeres szerény nyereség helyett az egyszeri nagy boltokat hajhásszák. De azért mindent összevetve jeles tehetségű népről van szó, amelynek „*kiváló tulajdonaival*” kapcsolatban „*csak azt kell sajnálni, hogy saját fajunkra, az e hazának nevet adott nemzetiségre [ti. a magyarokra] is nem illik*”. A baj azonban ennél is nagyobb, mert a magyarok karaktere nemcsak nem ilyen, hanem éppen ellentétes: „*[a zsidók] egyszerű, önmegtagadó természete népünk sallangos, pazar természetével, tevékenysége ennek tétlenségével, minden iránti érdeklődése ennek érdektelenségével áll szemben*”, ami érdeellentétet vezet. Keleti szerint azonban van megoldás: „*a polgári házasság megvalósulása az egyedüli eszköz az ellentétes érdekek kiegyenlítésére*”, azaz a két nép karakterének egyesítése. Ha nem ágyjelenetről lenne szó, akkor Keleti zsidó–magyar párosítását lelemény és ütőerő, a huncut Terence Hill és a hústorony Bud Spencer verhetetlen duójához hasonlíthatnám. „*A magyar és zsidó vegyülékével*” ugyanis „*oly fajt nyernénk a hazának*”, amelyben „*értelem és erő, munkaképesség s mozgékonytság egyesül*”, így a keveredés hozzájárulna ahhoz, hogy „*derék és gazdag, erős és hatalmas nép lakja ezt az országot*”.⁷³ Sőt meg volt győződve arról, hogy az így megszülető fifikás vasgyúrók politikai törekvéseiben is természetes szövetségei lesznek a magyarság-

⁷³ Hogy Keleti miért gondolta, hogy majd épp a jó tulajdonságaikat fogják magyarok és zsidók átadni közös utódjaiknak, az rejtély.

nak: „*minél jobban elszaporodik, annál inkább biztosíthatna bennünket is az ország fenmaradása iránt*”.⁷⁴ Amikor Keleti Károly a testileg jelentéktelen, ám értelmileg szárnyaló zsidó közhelyét az állítólagos magyar tulajdonságokhoz képest értelmezte, a fajnemesítés lehetőségét látta meg: az összeházasodástól egy új, átmeneti, őseinél magasabb rendű „magyarzsidó” hibrid keletkezését várta. Az volt tehát a felfedezése, hogy a két karakter közötti roppant különbség nemcsak ellentétesként, de egymást kiegészítőként is felfogható. Vagyis a zsidó jelenlét Magyarországon nemcsak problémaként érthető meg, de a magyar szempontból ideális jövő lehetőségeként is.⁷⁵

Negyed évszázad múlva Keleti Károly interpretációja a zsidó lelki és testi alkatról mintegy hivatalos státuszra emelkedett. A reprezentatív millenniumi országimázs-kiadványban, *Az ezredéves magyar állam és népe* etnográfiai fejezetében ugyanis **Herrmann Antal** Keleti genetikai-politikai fantáziáját megismételve igyekezett megtámasztani a magyar állam ingatag etnopolitikai vízióját. Herrmann azt tekintette feladatának, hogy a nagy, félkész projektet, az ország maholnap kulturálisan homogénné válását harmonikus folyamatként mesélje el. A szöveg azonban folyton leleplezi, hogy nem ez a helyzet, képzavarokkal, ellentmondásokkal terhes, a harsány magabiztosság és a szorongást oldani célzó önbecsapás érdekes keveréke. Herrmann például elmeséli, hogy miközben megszűnnek a nemzetiségek, fennmaradnak, sőt ha nem lenne az egyneműsítő magyar állam, „*menten elkallódnának*”. Hogy az alföldi magyarságot a székelységgel a térképen „*magyar foltok szakadatlan lánczolata*”, azaz fából vaskarika köti össze. Hogy a szlovákok és románok különben megbecsülendő vonásait időnként „*kaputos pánszláv bujtogatók*” és „*haszonleső izgatók*” hajlítják el. A zsidó és a magyar jellemrajz egymáshoz hasonlításában azonban tényleg megtalálni vélte Herrmann azt a harmóniát, amit keresett,

⁷⁴ Keleti 1873: 399–405.

⁷⁵ Ugyanebben az évben Bismarck „*a német tenyésztésű keresztény csődör*” és a „*zsidó kanca*” párását mérlegelve arra jutott, hogy „*nem rossz fajtát eredményezne*” (Busch 1879: 305).

azokat ugyanis komplementerként ismerte fel. Az ország minden más nemzetiségénél értékesebb, „vezető magyar elemről” azt a felvilágosítást kapjuk, hogy „gondolkozása józan, ítélete helyes, felfogása könnyű”, „a járás nyugodt, a testtartás deli, az egész megjelenés erőt, ügyességet mutat”. Míg a zsidó „mozgékony, tevékeny, nagy tehetségű és még nagyobb élelmességű, józan”, „termete többnyire nyúlánk, testalkota gyöngye, [...] orra hajlott, [...] mellkasa szűk”. Herrmann úgy illesztette egymásba az agyafúrt zsidó és a délceg magyar karaktert, hogy egyetértőleg idézte Keletinek az időközben bevezetett polgári házasság miatt aktuálissá vált jóslatát, meghozzá a fejezet végkövetkeztetéseként. Csakhogy Keleti a zsidó–magyar keveredéstől nem egyneműsödést várt, hanem egy új, köztes típus keletkezését remélte. Herrmann azonban úgy alakította át a látomást, hogy a színmagyar Kánaán felé mutassa az utat. Nála a zsidóság úgy dobja be a szellemi tőkét a közösbe, hogy ő maga feloldódik a magyarokban, megszűnnek „faji különlegességei”.⁷⁶

Az eddigiekhez hasonló tapasztalatokat szerezhethetünk a vallásos élethez kapcsolódó fórumokon, a hitközségi nyilvánosságban is. A neológ Országos Iroda által 1894-ben alapított Izraelita Magyar Irodalmi Társulat⁷⁷ mindjárt az első évkönyvében közölt egy-egy rövid cikket Silberstein Ötvös Adolf tollából *A zsidó „szellemi fölényről”* és Schuschny Henriktől *A testi nevelés és a zsidóság* címmel. Az újságíró és esztéta **Silberstein Ötvös Adolf** tanulmánya kissé csapongó szöveg. A címben idézőjelbe tette a szellemi fölény kifejezést, majd még többször eltávolította magát tőle, miközben a cikk egésze arról szól, mi a magyarázata annak a valóságos és büszkeségre okot adó jelenségnek, hogy a zsidók nagyobb szellemi teljesítményt nyújtanak. Ha az érvelés egészét nézzük, akkor Silberstein anynyiban tartotta a zsidó szellemi fölény tételét téves hiedelemnek, hogy úgy gondolta, nem a zsidók szellemi teljesítőképesége a különös, magyaráza-

⁷⁶ Herrmann 1896.

⁷⁷ Ujvári 1929: 402.

tot igénylő jelenség, hanem az, hogy a keresztényeknek Közép-Európában ugyanez nem sikerül. A zsidó nevelés ugyanis – vélte –, azt csinálja, ami a magától értetődő: szabad gondolkozásra nevel, ami *„mindig kész és éles bíráló tehetséget”, „erős logikát”, „kiélesített elmét”* eredményez. A német és az osztrák–magyar oktatás ellenben középkori elveket követ, szolgálalkúságra szoktat, a fegyelem, a katonásság, a vaskalaposság, az engedelmesség a kulcsszavai, és ez akadályozza meg a keresztényeket abban, hogy talentumaikat fialtassák. Amíg ez nem változik meg, addig úgy lesz, hogy – meséli a zsidók nevében – *„jobban hevülünk a szépért és igazért, gyorsabban fogjuk fel a tudományt, egyáltalában égető tudásszomjjal bírunk, képesebbek vagyunk minden körülménynek szülőökait és következményeit belátni, találékonyabbak vagyunk a célhoz vezető eszközökre nézve, vérünk nyugtalanabb vágyaink elérésében”*.⁷⁸

A Markó utcai főreál iskolaorvosának és az iskolaorvosi mozgalom úttörőjének,⁷⁹ **Schuschny Henrik**nek a sorairól azt mondhatnánk, hogy azok majdnem következetesen megismétlik Max Nordau beszédeinek és írásainak logikáját, ha nem az lenne a helyzet, hogy Schuschny cikke néhány évvel megelőzte az izomzsidóság programjának megfogalmazását. A szerző abból indult ki, hogy a zsidóságnak minden ellenkező híreszteléssel szemben van keménykötésű hagyománya. Ő a makkabeusokra és az 1848/49-ben a hadszíntéren helytálló, stramm zsidókra gondolt. Azt is gondolta azonban, hogy a fennálló állapotok elkeserítőek, *„ismeretes dolog, hogy a zsidók kevés súlyt fektetnek a testi erő fejlesztésére”*, nem úgy a szellemire. A baj ősforrása a hagyományos zsidó életforma, amiből Schuschny a hédert és a jesivát emelte ki. Ezek gátolták meg áporodottnak elképzelt *„atmosphaerájukkal”*, hogy növendékeikből markos zsidó felnőttek váljanak. Újabban azonban létrejöttek a „zugiskolák” helyett a „rendes” zsidó elemik, csakhogy – mondja Schuschny – ezek a testi nevelésben tovább vitték

⁷⁸ Silberstein Ötvös 1895.

⁷⁹ Katona 1970.

a héder szellemét, mert lehetőleg elcsalják a tornaoktatást. A héder bűzét az új iskolában nem váltotta fel „*a torna- vagy a játszótér éltető levegője*”, a zsidó iskolás továbbra is „*sápadt, vérszegény, betegségre hajlamos, ideges*”, úgyhogy a zsidót mielőbb „*egészséges, edzett testűvé*” kell alakítani, aminek következtében vitéz katona lesz belőle, és visszanyeri (nyilván zsidósága miatt megtépzott) önérzetét.⁸⁰ Schuschny mondandója voltaképp csak végkicsengésében különbözött Nordauétól, de abban erősen, mert ő a ki-gyúrt zsidóság, mondjuk így, neológ vízióját dolgozta ki. Ő ugyanis azért szorgalmazta a zsidóság tornázását, mert „*akkor lesz csak igazán befejezve a mindnyájunk által oly melegen kívánt beleolvadás a nemzetbe*”. Schuschny tehát a zsidó test feljavítását nem a zsidó nemzetépítés alapkövének tekintette, hanem éppen ellenkezőleg, az asszimiláció sikerének zálogát látta a zsidó test nemzeti szépségideálnak megfelelővé faragásában.⁸¹

1917-ben jelent meg a baloldali jogtudós Ágoston Péter *A zsidók útja* című kötete, amely azzal keltett feltűnést, hogy a zsidó beilleszkedést kudarc történetként beszélt el. Ágoston szerint „*amíg a nemzsidó arra volt büszke, hogy erős testű, addig a zsidók a testierő fejlesztését elhanyagolták. A zsidó kétezer év óta arra büszke, hogy az esze éles és ezt gyakoroltatta folyton gyermekeivel is s nem a testét. [...] Idegenül él a fogadó népek közt, melyek termelnek, melyek a szükségesért testüket és eszüket egyaránt fárasztják, míg ő csak az eszét élesíti.*” „*A zsidónak megvan az értelmi kultúrája [az önérvényesítéshez], de nincs sem érzelmi [vagyis a közösség érvényesülését szolgáló], sem testi kultúrája.*” „*A zsidók izomzata gyengébb, mint a nemzsidóké*”, de „*magasabbak a szellemi képességeik*”.⁸²

A sztereotípiák felbukkanását a legtöbbféle helyzetben a *Huszedik Század* című folyóirat nevezetes zsidókérdés-vitájában (1917), tehát az Ágoston

⁸⁰ Az önérzettel kapcsolatban vö. Nordau 1909e: 387–388.

⁸¹ Schuschny 1895. – Az írást hasonló értelemben elemzi még Szabó 2010: 2–3, 7–8; Handler 1985: 15–16.

⁸² Ágoston 1917: 47, 158, 214, 225. Lásd még 44, 75, 112, 142, 151, 170, 211, 262, 290, 292.

könyvére reagálva kiküldött körkérdés feleleteiben van módunk megfigyelni.⁸³ A válaszolók gyakorlatilag mindent vitattak, amit Ágoston mondott, és egymással is összeütközésbe kerültek minden elképzelhető módon. Egy tekintetben azonban nem találunk különbséget a válaszok között. Abban a gazdag karakterológiai kincsestárban, ami a hatvan feleletből összeállt, azt a szabályszerűséget figyelhetjük meg, hogy akik szót ejtettek a zsidó fizikai és szellemi alkatról, és ezt sokan megtették, azok mind úgy hitték, a zsidók teste alacsony, az elméje pedig magas szinten produkál.

Ha a vita elemzését a zsidónak semmilyen értelemben sem tekinthető szerzők tárgyalásával kezdjük, és megpróbálunk jellegzetes válaszokat bemutatni, akkor egyfelől Buday Barna, másfelől Concha Győző feletét célszerű kiválasztani. Az első arról szól, hogy a zsidók – többé-kevésbé, de inkább kevésbé – rendben vannak, de a galíciánerek nagyon nincsenek rendben. A második azt meséli el, hogy a zsidók – többé-kevésbé, de inkább kevésbé – rendben vannak, de az új zsidó nemzedék nagyon nincs rendben.

Az agrárius **Buday Barna** a zsidóság „*lázás elmemunkájáról*” kétféle értékelést adott. Először jól szembe dicsérte az asszimiláns zsidóságot a nagy esze miatt: *„A zsidóság tagadhatatlanul magasabb kultúrelem s ebből az elemből a mértékkel való elegyítésnek a magyarság kárát nem vallja. Kereskedelmi képességére, vállalkozó kedvére, szellemi mozgékonyására szükségünk van mint élesztőre a kenyérhez. Fájának derék tulajdonságait nemzeti szempontból hasznosítani okos törekvés.”* Majd a „kazárt”, a keleti jövevényzsidót ugyanezért lehordta, és legott a zsidó bevándorlás eltiltását javasolta: *„nem lépnek a produktív fizikai munka alkotóműhelyébe, kapanyelet és dikicset kézbe nem vesznek, hanem értelmi képességeik spekulatív kihasználásával akarnak boldogulni és első nemzedékükkel már megversenyzik a vezető intelligenciát.”*⁸⁴

⁸³ A vita egészéről lásd Vörös 2011.

⁸⁴ Buday 1917.

Concha Győző, a budapesti egyetem jogászprofesszora hűvösen elismerte, hogy a zsidóság „meglepő termékeit mutatja az értelemnek és a művészetnek”. De amit igazán el akart mondani, az volt, hogy ez az értelem újabban bicskanyitogatóan működik. Szilárd meggyőződése volt, hogy „a genus homo-nak zsidó species-e” térben és időben változó mértékben „mint negatívum, mint elütő, mint nyugtalan, mint örökké mozgó, mint tagadó erő hat az illető nemzet körében, amellyel együtt él”. Ebben a jelenségben az önálló zsidó nemzet óhajlásának valamiféle csökevényét vélte felfedezni, amelyet a zsidó nép sok évszázados elnyomottsága miatt érzett revansvágy és a zsidó önhittség tart életben. Az a „negatív”, „tagadó”, „kritikai természet”, amivel a zsidó rendelkezik, Magyarországon akkor vált bosszantóvá, amikor egy új, szabadgondolkodó nemzedék jelent meg, és „mindannak, amit a magyar akár politikai, akár jogi, akár társadalmi, akár szépirodalmi, akár tudományos téren ezeréves nemzeti léte alatt alkotott, kicsinylése, gúnyolása lett az Ifjú Magyarország, a Nyugatosak alaphangja”.⁸⁵

Mi volt a felfogása ugyanerről az „Ifjú Magyarország” emblematikus alakjának, a Huszadik Század szerkesztőjének, **Jászi Oszkár**nak? Jászi azt gondolta, a zsidóknak igenis vannak sajátos tulajdonságaik. Ezek a „ghetto-izolációnak”, az emancipáció után pedig a neveléssel átörökítésnek tudhatók be, és a keresztény többségben ellenérzést keltenek. Az idegenkedés abból adódik, hogy míg a zsidó kultúrája „eminenter agybeli”, addig a többségé „eminenter érzékszervbeli”. Mit értsünk azon, hogy kiváltképpen agybeli? Azt, hogy a zsidó intellektust „nagyobb csiszoltság, gyorsabb reagálási képesség” és „racionalizmus” jellemzi, mégpedig – magától értetődően – „a fizikum kifejlesztésének rovására”. Ez az okosság persze megintcsak problematikus, tudniillik „spintizáló”, azaz túlhajtott. Jellemző a zsidóra az „ösztönszerűség és intuíció gyakori hiánya”, „nagyobb izgékonyosság, mozgékonyosság, hangosság, irritabilitás”, „nagyobb feltűnési és fitogtatási vágy”,

⁸⁵ Concha 1917.

a gettókorszak után a „maró kritika”, a „fogcsikorgató szarkazmus”, „minden hatalom és külső tekintély gyűlöletének” felszabadulása. És nemcsak a látlelet, a következmény is meglepően hasonlít arra, amit Concha is észlelni vélt: „a szellemi produkció minden ágába, de különösen az irodalmi termelésbe a zsidó írók olyan hangot, nüanszokat, formákat, egyszóval esztétikai szelekciót vittek be, mely nem mindig szerencsés s melyet a tradicionális magyarság magára nézve ellenségesnek érez”.⁸⁶

Azt hiszem, a legigényesebben fogalmazott választ a körkérdésre **Lesznai Anna**, Jászi felesége adta, ám a zsidó imázsa nála is olyan volt, mint mások szövegében. Kiindulópontja az volt, hogy a „kulturzsidó”, akiről gondolatmenete voltaképpen szól, minden különlegességét annak az egyedülálló léthelyzetnek köszönheti, hogy a gettó elzártságából, egyszersmind melegségéből kikerülve nem került be igazán sehova. Ez a körülmény sok szép vonást kölcsönöz a zsidó jellemnek. „Nagy intelligenciájuk” van, „a teoretikus ész terén a zsidóság dúsan megáldott fű – sehová tartozásuk a mindent megértés forrásává válik”, „minden szellemi téren produkált zseniket a zsidóság”. Sajátjuk „a jobbfelé való állandó lendület, a megértőképeség és az érzékenység, a jól kidolgozott teljesítőképes ész, az a szellemi mozgékonyág és elfogulatlanság”. Pontosabban csak a sajátjuk lenne, ha a sehová tartozásnak nem lennének káros mellékhatásai is. Amit a zsidók megnyertek a réven, azt – sőt sokkal többet – elveszítették a vámon. Zsidónak lenni Lesznai szerint nemcsak sivárságot és nem mindig szerencsés ízlésbeli döntéseket jelent, ahogy Jászinál. Zsidónak lenni véget nem érő feszültség, megbántottság és szégyen: „zsidónak születni már sértés”, „zsidónak lenni, egy különös, betegesen izgatott idegállapotot jelent”, máskor „zsidóbetegségről”, illetve „»zsidóság«-nak nevezett idegbajról” beszél. Mindaddig, amíg ebből nem sikerül gyógyulni, hiányozni fog a zsidóból „az önkorlátozó erő, boldogító mérték és biztonság”, nem lesz soha „megelégedve sorsával és

⁸⁶ Jászi 1917.

önmagával”, nem fog megszűnni „ingerlékenysége”, mindaddig „számára minden adottság: ész- és idegörlő probléma”, „türelmetlen, s hiányzik belőle az a nyugodt rezignáció, mely a keresztény embernek erőt és pihenni tudást ad”. Így lesz a zsidó „az a magányos, megfélemlített, megsértett, önmagát nagyra tartó és mégis őszintén megtagadó idegbeteg ember, ki meg van fosztva a földi és mennyei öröklét minden formájától”. Ez az idegbajosság sokszor meddővé teszi az értelmét. Racionalizmusa túlzott, „gyakran játékosan okoskodó”, máskor „megbénítóan tépelődő”, „hiányzik belőle az az okoskodás nélküli nyugodt bölcsesség”, az ösztönös alkotásban nem a legerősebb, „lázadó észgög” figyelhető meg nála. Végül a patológiás idegesség rossz nevelővé is teszi a zsidókat, túlféltik gyermeküket, amivel akadályozzák testi fejlődésüket, hiszen a mindentől óvás „meggátolja a vidám pajtáskodást, sportot, gyengíti a fizikumot”.⁸⁷

Nem vizsgáltunk még az ankétról olyan választ, amelynek szerzője egyértelműen a zsidó pozíciójából beszélt. Jászi ugyanis semmilyen utalást nem tett arra, hogy netán ő maga is abban az úgymond zsidóbetegségben szenvedhet, Lesznai pedig azt írta, a zsidóság az ő életéhez csupán egy mellékes hiányérzetet tett hozzá. **Alexander Bernát** filozófusprofesszor ideális erre a szerepre, aki választ ugyan nem küldött a *Husadik Század* körkérdésére, viszont a szerkesztőség figyelmébe ajánlotta egy korábbi írását, mint álláspontját tükrözőt, amit az újra közölt. Nos, ebből úgy tűnik, Alexander nem szenvedett a zsidóság névvel jelölt neurózistól. A zsidókérdés számára azzal a kérdéssel volt azonos, hogy mi az, amit a világ veszítene, ha nem léteznének zsidók? Mire lehetnek büszkék a zsidók? „Egy dolog van, ami ezt az egész fajt, közösséget áthatja és ez az ő szellemessége; az ő intellektualitása, az ő értelme”, a gondolkodás „rendkívül finom kvalitása”. „Mi értelmileg [...] igen magas faj vagyunk. Nekünk a sors igen sajátos érzéki tehetséget adott.”

⁸⁷ Lesznai 1917.

Alexander kétféle észet különböztetett meg éppúgy, mint a zsidó értelmi képességeket jelentősnek, ám visszatetszést keltőnek találó szerzők. Egyrészt beszélt az embernek a célja elérésére irányuló eszességéről, amit más szerzők bizonyára az önzéssel hoztak volna összefüggésbe. *„Ez a praktikus ész rendkívül finoman van kifejlődve a zsidóságban. Ők jól megnézik és meglátják a körülményeket; élesen felfogják őket és gyorsan és határozottan tudják saját szükségleteik kielégítésére felhasználni.”* Másrészt megkülönböztette az elvont eszességet, amely a dolgok érdek nélküli megismerésére irányul. Ebben, láttuk már, sok szerző szerint igen gyengén teljesít a zsidóság. Nem úgy Alexander szerint: *„A zsidóságban e két fajtáját a gondolkodásnak egyenlő mértékben találjuk. A legfinomabb gyakorlati és a leghatalmasabb elvont gondolkodók.”* Alexander elfogadta azt a tételt, hogy a nagyszerű zsidó értelem sajátos módon működik, de azt már nem, hogy ez abnormális lenne. Épp ellenkezőleg, a zsidó értelem a kiegyensúlyozott, másoké nem az: *„egészséges irány jellemzi gondolkodását mindig”*. *„A zsidó erősen gyökerezik ebben a földben és az emberi élet nemesítésére és boldogítása érdekében akarja felhasználni akár a praktikus gondolkodást, akár az elvont eszmékben való jártasságot”,* és *„nem oly túlzott idealista, mint bizonyos áriai népeknél is találjuk”*. Ezt a harmóniát a gyakorlatias és elvont ész használatában pedig jól példázza a zsidóság tanítói hajlama. *„A szellem terjesztői vagyunk kezdettől fogva.”* *„Körünkben voltak mindig a legnagyobb tanítózszenik.”* *„Mik vagyunk! Minden fennhézázás nélkül mondhatom: az eszmék hordozói és az eszmék terjesztői vagyunk.”*⁸⁸ Alexander feleletének báját az adja, hogy miközben a zsidó szellemi fölény mibenlétét fejtegette és visszaperelte a zsidóságnak az alkotóképességet, a tipikus zsidó gondolkodó előadásában egyre inkább hasonlított egy okos zsidóra, aki arról volt híres, hogy filozófiatörténészként mások gondolatait ihletetten terjesztette a hallgatóinak és a művelt közönségnek,⁸⁹ és akinek

⁸⁸ Alexander 1917.

⁸⁹ Például Gaál 1927.

kilétét csak szerzőnk szerénysége tiltotta megsejteni az olvasóval, de én nem habozok Alexander Bernátként megnevezni.

A katolikus *Magyar Kultúrában* **Dunay László** úgy értékelte a *Huszedik Század* ankétját, hogy az nem volt reprezentatív, mert ott fennhéjázó zsidók és többnyire begyulladt, hímező-hámozó nem zsidók kaptak szót. Mit mondott vajon ő a hajlíthatatlan antiszemita szerepében? Olyasmiket, mint a körkérdés résztvevői. „Az analitikus, kritizáló ész nagyon ki van a zsidóban fejlődve”, „élesen és világosan”, „logikusabban” közöl gondolatokat. Ám „ő maga nem termel [...] eszmét”, képzelőerőben hiányt szenved, „sem Marxnak, sem Lassalle-nak nincs egy eredeti gondolata”. A zsidó fizikusról azt mondta, „a nehéz testi munkát, mint a tüzet, messzire elkerüli”, mivel kínosan ügyel teste jólétére.⁹⁰

Egy újabb, az Ágoston-vitába bekapcsolódó szerző 1918-ban teketóriázás nélkül közli, hogy „már pedig a zsidóság okos és ideges faj”, „okosok és töprengők”, „eleven szellemű, agilis faj”.⁹¹ Még ugyanebben az évben egy másik cikkében: „már pedig az átlagzsidó határozottan intelligensebb, mint az átlagnemzsidó”, „értelmiség tekintetében a zsidóra határozottan megállapíthatjuk, hogy a legintelligensebb faj a hazánkban élő népfajok közt”. Főlényre egy-egy foglalkozáson belül is megmutatkozik: „maga hivatásában legtöbbjük kiválóbbnak, intelligensebbnek bizonyul, mint a nemzsidó osztályosok átlaga”. A magyarokról viszont lesújtó képet alkotott: „lassú szellemű, ernyedő akaratú faj”, „20 év körüli korban szellemileg zátonyra kerül, értelmi továbbfejlődése megakad, pályájában letörik, vagy ha keserves kinnal elvergődik is a diplomáig, hivatásának mindvégig harmadrendű, selejtes tölteléke marad, s a zsidó szaktársaival értelmi erő dolgában össze sem lehet hasonlítani”. Az ember azt gondolná, hogy valamilyen furcsa, zsidó szupremáciát hirdető szervezet kiáltványát olvassa. Ám igazából egy magyar fajvédő

⁹⁰ Dunay 1917.

⁹¹ Kiss 1918a: 5, 13.

gondolkodó, a zsidócsahos *terminus technicus* kiötlője,⁹² a szarvasi tanítóképezde tanára, **Kiss Sándor** jegyezte az írást *A Cél* című, tudományos fajvédelmet képviselni igyekvő folyóiratban. Persze Kisst, amikor a magyarokat korholta, nem utálat vezette, hanem éppen a „*fajvéri*”⁹³ szeretet és féltés. És a zsidó értelmi adottságok sem csak csodálatot keltettek benne, hanem sokkal inkább félelmet, mert tisztán látni vélte, hogy a zsidók azokat a magyarok befolyásolására és további térfoglalásra használják.⁹⁴

Kiss Sándornak a zsidó eszességet magasztaló soraival *A Cél*-ban szembezállt egy másik zsidóellenes szerző, bizonyos **Ambó I.** Az álnév mögött, úgy tűnik,⁹⁵ Karafiáth Máriusz, a lévai kórház igazgatója, amatőr történész állt.⁹⁶ Karafiáth egyrészt azon vacillált, vajon tényleg az öröklött értelmi fölény teszi-e jobb képességűvé a zsidókat, vagy az életkörülmények és a veleszületett felsőbbrendű akaraterő. Tehát nem a jelenség létezését tagadta, hanem az okokat firtatta. Másrészt voltaképpen azt kifogásolta, hogy Kiss a zsidó elmeélesség méltatása közben felrúgta a műfaji konvenciókat, nem tette meg a szokványos kikötéseket, nem fejtette ki, hogy melyek a hátulütői a zsidó tehetségnek. Karafiáth tehát szükségesnek tartotta leszögezni, hogy „*a zsidó értelem konkrét fogalmakkal való gondolkozásban [...] fejlettebb, élesebb, de elvont fogalmakkal való működésben gyengébb*”. „*A zsidó művész tehetsége nem teremtmény, hanem csak reprodukív*”, „*gondolataik a földön csúsznak, érzelmeik az anyaghoz tapadnak s vágyótehetségük az eszményi javakra nem irányul*”. Ebből következik, hogy a zsidó értelmi fejlődésének van egy plafonja, amit Karafiáth így formulázott: „*bármely pályán is csak akkor és addig fejlődhetnek magasabbra, amikor s ameddig ezzel a fejlődéssel az anyagi haszon növekedése, a veleszületett nyereszkesedési vágy kielégítésének lehetősége lépést tart*”. A cikkíró ennek tudta be, hogy nem talált zsidót

⁹² Kiss 2015a.

⁹³ Kiss 2015b.

⁹⁴ Kiss 1918b.

⁹⁵ Bánfai 2007.

⁹⁶ Fónod 2004: 185.

a történelem lapjain a legnagyobb kultúrhéroszok között. Kritikája így anynyiban pontosította – némiképp szörszálhasogató módon – Kiss Sándor tételét, hogy míg Kiss szerint *„hazánkban a zsidó faj a legintelligensebb”*, addig szerinte *„hazánk népfajai között a zsidóban van a legtöbb intelligens egyed”*.⁹⁷

Zsidó imázs Magyarországon 1919 után

A cionista *Zsidó Szemle* adta ki **Frigyes Lajos**nak – akinek az életéről nem sikerült érdemit megtudnom – *A zsidók természetrajza* (1920) című, a zsidóságról felhalmozott fajtudományi ismereteket cionista értelmezésben szintetizáló művét. Frigyes sarktétele az volt, hogy a zsidó igazán nagyszerű nép, hiszen *„törzsökös, méltán irigyelhető egészséget”* mutat a teste, míg *„intelligenciájuk magas fokát mindenki, még az antiszemita is elismerik, legfeljebb eredetiségüket tagadják meg”*, a zsidók *„nagyobb értelmessége”* *„úgy a praktikus, mint az elvont fogalmak terén kiváló”*, kombináció tekintetében *„elvitathatatlanul övék a pálma”*, sőt a zsidó észjárás mindenkor szellemes és gyors is, azaz *„a szöveget fejen találó gyors felelet adására”* képes. Ennek ellenére Frigyes testi és lelki bajok tömkelegét fedezte fel a zsidókon, mivel a zsidóság imponáló tulajdonságain rajta hagyta nyomát a történelem. Az első nagy kártételt a galut nehéz körülményei okozták. *„Ezek kergették mintegy bele a zsidóságot [...] a testet elsatnyító [...] foglalkozásokba”*, tudniillik a zsidók *„általában gyenge izomzatúak”*, *„szűk mellkas”* jellemzi őket. *„Ez okozta, hogy háta meggörnyedt, homloka ráncos lett.”* A második történelmi károkozó az asszimiláció volt, pontosabban az azzal járó nagyvárosi életmód és még inkább a befogadás lehetetlensége a nem szűnő antiszemitizmus miatt. Ekkortól egyre inkább terjednek a nemi betegségek, *„kezdik a zsidók korunknak nemcsak civilizációjából, de syphilizációjából is részü-*

⁹⁷ Ambó I. 1918.

ket kivenni”. „*A zsidóság patológiájának legszomorúbb fejezete*” azonban az, hogy a zsidó fényes elméje beteg, idegállapota megrendült, neuraszténia, öngyilkosság, hisztéria, szellemi fogyatékoság gyötri. „*A zsidók idegességének, sőt egyéb bajok miatt való panaszkodásának is mindig van egy kis hystériás aláfestettsége.*” A gyógy mód a zsidó test és lélek kórjaira a történelem helyes menetirányba állítása, vagyis a zsidó öntudatra ébredés, majd az egyesülés a palesztinai zsidó nemzeti otthonban.⁹⁸

Komlós Aladárnak *A zsidó lélek* (1929) című esszéje azt gondolja végig, miként boldogul a zsidó avval, hogy vág az esze. Komlós, aki az esszé írásakor a budapesti izraelita gimnázium tanára volt, a zsidó lelki állapot alakulását a zsidó történelemmel magyarázta, azt pedig az ész elhatalmasodásaként beszélte el. Szerinte ebben a históriában az ész első fényes diadalát a judaizmusnak az íráson és annak értelmezésén alapuló vallás-sá alakulásával aratta. Kezdetben a zsidó vallásosság hallgatást jelentett a belső sugallatra, ám ettől kezdve „*az Örökkévaló megértésének az elmerülő tanulmány, sőt gyakran a szörszálhasogató furfang az eszköze. Így kezdődik a zsidóságban az észnek, mint Isten megközelítésére szolgáló eszköznek, istenítése.*” A diaszpóra zsidósága az üldöztetés miatt még inkább a földre szegezte tekintetét az ég helyett, a vallás az életvezetési szabályok még bonyolultabb rendszerévé vált, amelyek „*megtartása csak nagy talmudi ismeretek, elmélyedő vizsgálódások árán volt lehetséges, s így e vallási formalizmus megint csak a tudás és az ész megbecsülésének forrása lett.*” Innentől „*a zsidó csak a kézzelfoghatóan és ellenőrizhetően bebizonyított tételeket fogadja el; minden más humbug, levegő, valótlanosság a szemében,*” a zsidó „*gyermekai arról ábrándoznak, hogy tudós voltukkal hódítják meg a világot,*” „*az új Palesztina nemzeti színe a schwarz-auf-weiss lesz, mondta valaki tréfásan.*” A ráhagyatkozás a puszta észre azonban akadályozza a művészi alkotást, mert az intellektuális ellenőrzés miatt a zsidó művészen nem ficáncolnak

⁹⁸ Frigyes 1920.

szabadon az érzések, ami a zsenialitás feltétele lenne. A zsidó művész értelmében olyan cenzorként serénykedik, aki túlbuzgóságból a remekműveket sem engedi nyomdába adni.

Kórossá a zsidó észak kultusz Komlós szerint az emancipációval fajult, ekkor *„kezdődik meg a zsidó igazi elnyomatása”*, mivel az egyenjogúsítás nem jelentett tényleges befogadást. A zsidó ekkortól végképp elveszti kapcsolatát a belső hanggal, mivel most már *„a környező népet bálványozza”*, azaz magáévá teszi a keresztény külvilág nézőpontját, onnan pásztázza magát, ezért *„szégyellni kezdi a származását”*, *„elhiszi, amit beszélnek róla”*, így a belülről jövő sugallatot csupán egy zsidó lélek értéktelen fecsegéseként, ahogy mondani szoktuk: óhéber dumaként ismeri fel. Mostantól már semmit sem számítanak neki érzései, csakis az ész szavára ad, *„így lesz belőle a Megértés embere, szenvedélyes és hajlékony megértő”*. Ez a helyzet *„rendkívüli mértékben fokozza a zsidók teljesítőképességét: de ez a teljesítőképesség nem egészen mentes az örület gyötrelmes túlfeszítettségétől, s végsősoron sosem tömi be teljesen a nyugalmi érzés sajtó réseit”*. Egyrészt tehát a zsidó lesz *„az átfogó absztrakcióra és éles elemzésekre képes tudós, – akinek karikatúrája viszont meddő, sőt romboló »hochmec«-olásokban éli ki magát”*. Sőt *„annak a tudatosodási folyamatnak, amely a szervetlen anyagtól a növényen s állaton át az emberig vezet, a zsidó áll a végpontján”*, a zsidó *„a Kozmosz legtudatosabb lénye”*, a modern zsidóság *„már nem is Isten, hanem az Ész kiválasztott népének tartja magát”*. Másrészt a zsidó betegesen nyugtalan, szüntelenül feszeng. *„Nem boldogság zsidónak lenni.”*⁹⁹

A Horthy-kori „hivatalos körök” álláspontjának bemutatására elsőként **Bernát István** *Zsidók a gazdasági életben* (1933) című írását választottam. Ebben az időszakban Bernát többek közt a Magyar Nemzeti Bank alelnöke, a Magyar Gazdaszövetség és a Hangya Szövetkezet

⁹⁹ Komlós 1929.

elnöke, egyetemi tanár és felsőházi tag is volt.¹⁰⁰ A Soli Deo Gloriának a *Zsidókérdés* alcímű kötetébe azonban a Kálvin Szövetség elnökeként írt. Bernát Max Webernek és Werner Sombartnak a modern kapitalista szellem születéséről folyó vitájából indult ki, ahol az előbbi a kálvinistákra, utóbbi a zsidókra osztotta a főszerepet. Bernát álláspontja Sombartéval egyezett,¹⁰¹ a korlátokat nem ismerő nyereségvággal azonosított kapitalista szellemet a zsidókra jellemzőként, a nagy gazdasági világválságot pedig e zsidós szellemiség végórájaként írta le. Bernát úgy gondolta, a zsidók rég kiérlelt észbeli kiválósága is hozzájárult ahhoz, hogy a zsidók később a kapitalista rendszer urai legyenek. A jelenség magyarázatában bizonytalannak látszott, ám létezésében biztos volt: *„Nehéz megmagyarázni, hogy a százféle korlát közé szorított zsidóság miként volt képes az egyesekben rejlő tehetségek érvényesülését elősegíteni. Pedig megtörtént. Értelmük élességét sokan a talmud szörszálhasogató magyarázatával igyekeznek megfejteni. Élelmes találékonyságukat a 2000 éves támadások elhárításánál szükséges ötletek petrifikálódásából.”*¹⁰²

A Horthy-kori *establishment*hez tartozott **Kovács Alajos** is, aki 1924 és 1936 között a Központi Statisztikai Hivatal igazgatója, illetve elnöke, később államtitkár, akadémikus, továbbá a zsidótörvények statisztikai megalkalmazója volt.¹⁰³ 1922-ben *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* című könyvében az általa a zsidók és nem zsidók közti egyenlőtlenség problémájaként felfogott zsidókérdés magjaként írta le a zsidó észbeli fölényt: *„A zsidókérdésnek lényege [...] abban [van], hogy a zsidók nagyobb intelligenciájuk és gazdasági érzékük folytán azokat a foglalkozásokat és pályákat ösztönlik el, amelyek nekik a szellemi és a gazdasági téren való vezetést, vagy legalább is a népességi arányukat jóval meghaladó túlsúlyt biztosítják.”*¹⁰⁴

¹⁰⁰ Kenyeres 1967: 195–196.

¹⁰¹ Lásd Bolgár 2016: 168–176.

¹⁰² Bernát 1933: 92.

¹⁰³ Kenyeres 1967: 985–986; Tóth 2009: 7–8.

¹⁰⁴ Kovács 1922: 40. Lásd még 50.

Véleménye 1938-as *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében* című kötetében sem változott, ahol „a zsidóság [...] átlagosan nagyobb intelligenciájáról” fejtette ki álláspontját.¹⁰⁵

A nem zsidóknak a zsidó testről alkotott Horthy-kori képzetéről árulkodik a budapesti egyetemen és a Testnevelési Főiskolán oktató, faji antropológiával is foglalkozó **Malán Mihálynak**¹⁰⁶ a mindennapos testnevelés óra hatásait vizsgáló tanulmánya. A magyar oktatási kormányzat 1933-ban külföldi példák nyomán hat középiskolában, kísérleti jelleggel, bevezette a napi testnevelés órát.¹⁰⁷ A kísérlet eredményességének ellenőrzésére Malán Mihály kapott megbízást. Malán két budapesti középiskola, a naponta testgyakorlást biztosító Bolyai Reáliskola és a csak a szokásos mennyiségű testnevelés órát tartó Kemény Zsigmond Reáliskola diákságának testméreteit vette fel és hasonlította össze 1934-ben. Azt találta, hogy jó hatást gyakorolt a tanulók testfejlődésére a nagyobb számú tornaóra, a bolyaisok erősebb alkatúnak bizonyultak. Malán semmilyen mérést nem végzett arról, miben különböztek egymástól a zsidó és nem zsidó tanulók testméretei. Ám végig úgy érvelt, mintha ezzel tisztában lenne, ismertnek vette a faji eltérést, tudniillik hogy a zsidó növendékek „*konstitucionálisan gyengébbek*”. Azt írta ugyanis, hogy a mindennapos testnevelés jótékony hatása még nagyobb kellett legyen, mint amit mérnie sikerült, mivel a Bolyai Reáliskola átlagos eredményeit lerontotta, hogy itt a diákság nagyobb hányada volt zsidó, mint a Kemény Zsigmond reálban: a Bolyainak a felmérés során el kellett szenvednie „*azt az alkatbeli mínusz tényezőt, amit a nagyobb számú zsidó tanuló jelent*”.¹⁰⁸

Hogyan értekezett a zsidók képességeiről egy féktelenül zsidóellenes szerző a zsidótörvények idején? **Egyházszei Kiss Imre** *A zsidó tehetség*

¹⁰⁵ Kovács 1938: 53.

¹⁰⁶ Eiben 1981: 141–142.

¹⁰⁷ Demény 1936: 10.

¹⁰⁸ Malán 1936: 14, 17–18, 25–26.

titka (1939) című füzeté első ránézésre szembe megy a várakozásunkkal. Az írása alapján hétpróbás antiszemitának tűnő szerző ugyanis a szöveg elején „*naiv hiedelemnek*” mondja, hogy „*a zsidó rendkívül tehetséges és szorgalmas nép*” szellemi téren, a legvégén pedig tudomásunkra hozza, hogy a magyarság „*bámulatos őstehetiséggel*” rendelkezik ugyanezen a területen. A tanulmány azonban igazából arról szól, amit a címe ígér, azaz a zsidó tehetség titkát keresi, tudniillik amellet kardoskodik, hogy a zsidóké nem őstehetség, faji vonás, hanem csupán szerzett, tanulás eredménye. A dolgozat célja minden bizonnyal az lehetett, hogy bekapcsolódjon a zsidótörvényekről szóló vitába, és meggyőzze az olvasót arról, hogy a zsidó–magyar vérkeveredést meg kell gátolni. Szerzőnk véleménye az volt, hogy a zsidóság eredeti értelmi adottságai rendkívül szerények, mivel a népet egy sok forrásból táplálkozó fajkeveredés hozta létre. Ez egyrészt azért baj, mert „*a fajkeveredés mindig a fajta érték rovására történik*”. Másrészt azok a fajok, amelyek részt vettek a keveredésben, már eleve gyengén muzsikáltak. Különösen „*súlyos teherként*” tartotta a legendás néger beütést, mivel „*az antropológusok [...] igen jól tudják*”, hogy „*a néger vérnek*” „*erős az átütő ereje*”. De hogy lett ebből a kedvezőtlen induló helyzetből végül zsidó előny? Első lépésben a szemita népek elsöpörték, de el is tanulták a sumer magaskultúrát. Aztán hasonló események zajlottak le hettitai relációban. Utána a héber elit elvonult a babiloni fogságba, míg az odahaza maradók beolvadtak a többi népbe, így a zsidóság megszabadult a „ballasztanyagtól”, és lett belőle kereskedőnép. A középkori zsidóüldözés pénzfelhalmozásra sarkallta őket. A pénzükkel pedig a modernitásban a szellemi életben is vezető pozíciót szereztek, képzettséget vettek. Egyházszei Kiss Imre már nem hitt a lamarckizmusban. Úgy vélte, a szerzett tulajdonságok nem örökíthetők.¹⁰⁹ Következésképp arra jutott, hogy semmi jó nem várható attól a magyarokra nézve értelmileg (sem), ha

¹⁰⁹ Lásd még Egyházszei Kiss 1941: 218.

a csupán sajátos történeti fejlődésük következtében felkapaszkodott zsidók a magyarokkal gyermekeket nemzenek.¹¹⁰

A zsidókról szóló, zsidók által művelt rassztudományi ismeretterjesztés műfajába tartozik **Szilágyi Dénes** (más néven Denis Silagi) *A zsidó népegyéniség* (1943) című kötete, amely lényegében ugyanazt a történetet adta elő, amit Komlós, csakhogy cionista verzióban. Szilágyi Herzl és Zsobotyinszkij magyarra fordítója volt, a cionizmus jobboldali-militarista szárnyához, a revizionista cionisták közé tartozott, és ennek ifjúsági szervezetét, a Betart vezette Magyarországon 1937 és 1939 között.¹¹¹ A mű megérző olvasmány amiatt, hogy úgyszólván a deportálás előestéjén, 1943-ban jelent meg. Vagyis egy potenciális áldozat írta, aki annak a fogalomkészletnek a segítségével próbálta megérteni saját helyzetét, amivel azok is az övét, akik meg akarták őt ölni.

Szilágyi koncepciójának lényege az volt, hogy az állítólagos zsidó jellemvonásokat nem egyenlően osztotta szét a zsidóságon belüli frakciók között. A nemesebb tulajdonságokat általános zsidó faji jellemzőként mutatta be. Az egyik ilyen, hogy *„a zsidóság élettani szívóssága nagyobb, mint szinte minden más népé”*. A másik a már Mózes idején megmutatkozó szellemi fogékonyság. *„A zsidóknál általában a fogalmi gondolkodás uralkodik, az európai nemzsidóknál pedig a szemléletes gondolkodás. A legtöbb zsidó az értelmi tevékenység területén erősebb, a cselekvés és a térbeli formálás területén pedig gyengébb, mint a nemzsidó európai átlag.”* Ezek a vonások akkor kezdtek módosulni, amikor a zsidó nép a diaszpórában/gettóban megszűnt normális nép lenni, mivel a normális az „egy nép, egy ország” felállás. Ebben a helyzetben a zsidók alkalmazkodni voltak kénytelenek, ami azt jelentette, hogy *„a gettós közösség az okos, eszes, tanult, jámbor, szorgalmas és élelmes embert értékelte nagyra s az ilyen ember képzelete lépett a párválasztás során az inkább testi vonásokkal jellemzett ösztönös szépségesz-*

¹¹⁰ Egyházszeget Kiss 1939.

¹¹¹ A revizionista cionistákra és Szilágyi szerepére lásd Novák 2000: 92–106.

mény helyébe. [...] Így alakult ki aztán a testi erőt és testi előnyöket lebecsülő, jófejű, könnyen tanuló, elvontságokra hajló s elvontságokkal kitűnően bánó, élelmes, pihenőt nem ismerőn szorgalmas zsidó típus.” A gettóban tehát még hasznos volt az értelmi képességek fejlesztése. A gettó „rendellenes” helyezte az emancipációval azonban „elfajulásossá” vált. A gettóból kiszabaduló zsidók egyik része ugyanis megőrizte gettós magatartását, ami innentől már „veszedelmes, súlyos betegségnek” számított, mivel az új körülmények között nem volt már semmi hozadéka. Ez részben férfiatlan, lovagiatlan, önbizalomhiányos viselkedések megtartását jelentette, márpedig „normális nép inkább elbukik becsülettel, semhogy gyalázatban éljen”. Részben „a szellemi tevékenységek egyoldalú elhatalmasodását” jelentette, márpedig „normális nép a szellemi élettel egyenértékűnek tekinti a cselekvő életet”. Ezt a degenerált, gettós, mindenekelőtt agresszivitása hiányáért szidalmazott típust nevezte Szilágyi tespedőnek, és talán nem tévedünk, ha úgy képzeljük, ortodox zsidónak gondolta el. Ilyen volt a lelki berendezkedése az aszsimiláns vagy más néven pusztuló típusnak is, csak még sokkal rosszabb. A „legértékesebb elem” a maroknyi éledő, akin alighanem a cionistákat kell értenünk. Ők azért küzdenek, hogy végre érvényesítsék a zsidó nép esetében is az „egy nép, egy ország”-szabályt, aminek köszönhetően a palesztinai zsidók Szilágyi adatai szerint máris normalizálódtak, vagyis elkezdtek hasonlítani bármely másik nemzetre, és a zsidó test és szellem újra olyan vonásokat mutat, mint a bibliai időkben.¹¹²

*

Szeretnék még néhány példát hozni arra is, hogy ezek az egybecsengő feltételezések abban a közegben is felmerültek, amelyben elméletem empirikus ellenőrzését elvégzem, vagyis iskolai terepen. Lássuk tehát, vajon

¹¹² Szilágyi 1943.

jobb tanulóknak is gondolták-e a zsidókat? A pápai bencés gimnázium tanára, **Bakonyvári Ildefonz** a századfordulón arról értekezett, hogy a zsidó tanulók az intézmény történetében *„tehetségeikhez mérten sokkal szorgalmasabbak voltak, mint a katolikusok”*.¹¹³ **Zay Miklós** gróf, a Széchenyi-vel a zsidók emancipációja ügyében összevitakozó Zay Károly unokája, 1903-ban, a *Huszádik Században* azt közölte, hogy *„a zsidóember a létérti harczot jobban bírja, mint a két haza többi lakosai, magyarán mondva, a jég hátán is megél, az ördögöt is megtudja kobozni. Majdnem bizonyos, hogy átöröklés útján jutnak az észbeli képességhez. A hazai iskolák legjobb tanulói rendszerint héber vallásúak.”*¹¹⁴ Egy **Martinovich Sándor** nevű jezsuita és antiszemita 1918-ban írta: *„elismerjük, hogy a zsidó ész éle és munkabírása számottevő tényező. Tapasztalati igazság, hogy a középiskolákban átlag jobb tanulók, mint a keresztények, a felső iskolákban pedig szorgalomban és sikerben abszolút fölényben vannak. Ebből azonban korántsem következik, hogy a zsidó a kereszténynél intelligensebb faj és még kevésbé következik, hogy a zsidó zsenialitás nélkülözése a kultúrára pótolhatatlan veszteséget jelent. Mert a zsidó szellem élet eltompítja az elvtelenség, kulturális hasznavehetőségét elgyöngíti az idealizmus hiánya.”*¹¹⁵ Ugyanebben az évben Kiss Sándor is úgy tudta, hogy *„a középiskolai tanulók közt a zsidók átlag jobb tanulók”*.¹¹⁶

¹¹³ Bakonyvári 1898: 62.

¹¹⁴ Zay 1903: 958. – Zay a zsidó fizikai gyengeséget is felemlítette, ám úgy látta, az emancipáció óta közülük egyesek megemberesedtek: *„Még lehet, hogy az elnyomatás és üldözés korában a zsidóság erőtlén, gyáva elem volt, de a szabadság és az emberi méltóság érzetével újra kifejlődtek köztük a bátor, elszánt, férfias alakok (964–965).”*

¹¹⁵ Martinovich 1918: 16.

¹¹⁶ Kiss 1918: 9.

Összegzés

Biztos vagyok benne, hogy az olvasó mostanra már nagyon unalmasnak találja egy kaptafára készült, folyton az „okos zsidók/daliás keresztények”-felállásról tudósító idézeteimet, már ha túlélte egyáltalán az egyhangúságot. Ám ezúttal pontosan a monoton bú konok ontása, az olvasó ellankasztása volt a cél, mert épp a szövegek ismétlődései, a diskurzus sivársága támasztja alá, hogy a minket érdeklő mítosz létezett és közhasználatú volt. A felsorakoztatott szövegekben ez volt a magától értetődő módja a zsidó felidézésének. A sztereotípiá egészen eltérő élethelyzetű vagy politikai felfogású szerzők különböző, sokszor ellentétes szándékú érveléseibe azonos formában ágyazódott be, valósággal bele volt írva a zsidóról diskurálás forgatókönyvébe.¹¹⁷ Persze mint kötelező, előre gyártott elem, elcsépeletté vált, így a vitázók nemhogy alátámasztatlanul hagyták, de talán még végig sem gondolták, mit mondanak. Csak úgyszólván felbőfögték, mi is a köztudomású különbség zsidók és keresztények teljesítőképessége között.

Hiába meséltem el úgy, mit mondanak a szövegek a zsidók és a keresztények karaktere közti különbségről, mintha azok szerzőik mondanivalóját képeznék, a felsorakoztatott állítások nem az ő fejükből pattantak ki, még kevésbé tapasztalataikból szűrték le. A szerzők csak hitték, hogy önhatalmúlag vezetik tollukat. Hiába mondták el ezerszer, hogy a zsidókból

¹¹⁷ A tanulmányban tárgyalt szövegek abban az értelemben kivétel nélkül magasröptűek, hogy értelmiségiek írták őket, így nem igazolják, hogy az úgymond egyszerű emberek is a „délceg keresztény/agyafúrt zsidó” értelmezési keretet használták a mindennapokban. Nos, ahhoz valóban nehéz hozzáférni, miről diskuráltak azok, akik egyáltalán nem vagy csak elvéve rögzítették gondolataikat. Egyrészt azonban annyit azért tudhatunk, hogy a néhány szerző kénytelen volt sok olvasónak írni, valamit tehát az egész olvasótábor vélekedéseiről elmond az, hogy olvasmányaik szerzői ilyen összetartóan gondolkodtak. Másrészt ha nem is vállalkozom itt annak igazolására, hogy a népi kultúrában is rendre az okos zsidó/erős keresztény leosztást találjuk, annyit azért merek állítani a rendelkezésre álló szakirodalom alapján, hogy ez nem tűnne lehetetlen vállalkozásnak sem a városi tömegkultúra (Gluck 2017; Manchin 2014; Tamás 2014: 132–135; 141–143, 155–157, 171–174, 183–184, 186–187, Tamás 2017: 438–440; Üveges 2014; Vörös 2003), sem a falusi, paraszti folklór (Flesch 1908, Kecskeméti 1896: 5–20; Görög-Karády 2006a: 98–102; Görög-Karády 2006b) esetében.

hiányzik a valódi alkotó szellem, igazából nem belőlük hiányzott, hanem a róluk szóló beszámolókból volt kitiltva az eredetiség. A beszédnek a zsidó testről és szellemről bejáratott rituáléja, az állítások tartalmának, egymásutánjának, kombinálásának szabott rendje volt, amelyben – ahogy Foucault mondja – az *„egyik igazság a másik után bontakozik ki”*.¹¹⁸ A beszélők *„úgy hiszik, szárnyalón és szabadon beszélnek, noha – bár nincsenek tudatában – földhözragadt, nem rájuk szabott grammatika által határok közé szorított dolgokról beszélnek”*.¹¹⁹ Az erőtlén, de elmés zsidó képe a diskurzus rendjéhez tartozott, akinek létezését beszédbeni megszilárdultsága következtében minden szóba hozott szerző megkérdőjelezhetetlen szövegen kívüli valóságként, érvényes tudásként kezelte. Hadd mondjam így, egyszerűen, régimódián: úgy látszik, ezt engedte mondani a korszellem.

A zsidók elpuhultságába és értelmi fölényébe vetett hit minden jel szerint szilárd és elterjedt volt. Jó okunk van tehát azt gondolni, hogy amikor valaki értesülést szerzett arról, hogy egy illető zsidó, és meg kellett becsülnie ennek a zsidó illetőnek a teljesítményét, sokaknak az volt a várakozása, hogy a teste rosszul, esze pedig jól fog teljesíteni a keresztényekéhez képest. A következő kérdés az, vajon eltorzította-e ez a várakozás a teljesítmények észlelését, azaz termelt-e egyenlőtlenségeket?

¹¹⁸ Foucault 1991: 869.

¹¹⁹ Ezek Paul Veyne (2004: 159) szavai arról, hogyan fogta fel Foucault a diskurzust.

Források és felhasznált irodalom

- Alexander Bernát 1917: [Válasz.] In: N. N. (szerk.): *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése.* (A Huszadik Század könyvtára 64.) Budapest, 35–41.
- Almog, Shmuel 1988: The Racial Motif in Renan's Attitude to Jews and Judaism. (Transl. by Reisner, Nathan H.) In: Uő. (ed.): *Antisemitism Through the Ages.* (Studies in Antisemitism) Oxford – New York – Beijing – Frankfurt – São Paulo – Sydney – Tokyo – Toronto, 255–278.
- Aly, Götz 2015: *Why the Germans? Why the Jews? Envy, Race Hatred, and the Prehistory of the Holocaust.* (Transl. by Chase, Jefferson.) New York.
- Ambó I. 1918: [Karafiáth Máriusz]: Zsidó értelmi tehetség. *A Cél* (9.) 4. 213–221.
- Ágoston Péter 1917: *A zsidók útja.* (A jövő kérdései 2.) Nagyvárad.
- Arányi Lajos 1846: *Rudnó és lelkésze 1844 és 1845ben, meg még valami, többi közt a' mai magyar zsidó is.* Pest.
- Baader, Benjamin Maria 2012: Jewish Difference and the Feminine Spirit of Judaism in Mid-Nineteenth-Century Germany. In: Benjamin Maria Baader – Sharon Gillerman – Paul Lerner (eds.): *Jewish Masculinities. German Jews, Gender, and History.* Bloomington – Indianapolis, 50–71.
- Bakonyvári Ildefonz 1898: *A pápai Kath. Gymnasium története a pannonhalmi benczések idején (1806–1896).* Pápa.
- Bánfai József (szerk.) 2007: *A tehetség-probléma hazai történetének irodalma a kezdetektől 1950-ig.* (<http://old.lib.pte.hu/konyvtarrol/munkatarsaink/banfaijozsef/tehetsegbibliografia.htm> – utolsó letöltés: 2017. december 18.)
- Bernát István 1933: Zsidók a gazdasági életben. In: N. N. (szerk.): *A nagy per. (Zsidókérdés.)* Budapest, 90–104.
- Biale, David 2007: *Blood and Belief. The Circulation of a Symbol between Jews and Christians.* Berkeley – Los Angeles – London.

- Bolgár Dániel 2010: Orbán Balázs orientalizmusa. *Korunk* (21.) 8. 91–100.
- Bolgár Dániel 2016: Kíméletlen uzsorásokból kaftános puritánok. A zsidó páriakapitalizmus elméletének története. *Korall* (17.) 66. 164–195.
- Bosnyák Zoltán 1940a: *A zsidókérdés. I. A zsidókérdés – világkérdés*. Budapest.
- Bosnyák Zoltán 1940b: *Istóczy Győző élete és küzdelmei*. Budapest.
- Boyarin, Daniel 1993: *Carnal Israel. Reading Sex in Talmudic Culture*. (The New Historicism: Studies in Cultural Poetics 25.) Berkeley – Los Angeles – London.
- Boyarin, Daniel 1997: *Unheroic Conduct. The Rise of Heterosexuality and the Invention of the Jewish Man*. (Contraversions. Critical Studies in Jewish Literature, Culture, and Society 8.) Berkeley – Los Angeles – London.
- Breines, Paul 1990: *Tough Jews. Political Fantasies and the Moral Dilemma of American Jewry*. New York.
- Buday Barna 1917: [Válasz.] In: N. N. (szerk.): *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése*. (A Huszadik Század könyvtára 64.) Budapest, 63–67.
- Busch, Moritz 1879: *Bismarck in the Franco-German War. 1870–1871*. Chicago.
- Buzinkay Géza et al. 1985: *A magyar sajtó története. II/2. 1862–1892*. Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.) Budapest.
- Chamberlain, Houston Stewart 1913 [1899]: *Foundations of the Nineteenth Century. Volume I*. (Transl. by Lees, John.) London – New York – Toronto.
- Chamberlain, Houston Stewart 1944 [1899]: *A zsidók megjelenése a nyugati történelemben*. (Ford.: F. Papp Zoltán.) (A Magyar Zsidókérdést Kutató Intézet könyvei) Budapest.
- Cavaglion, Gabriel 2011: Was Cesare Lombroso Antisemitic? *Journal for the Study of Antisemitism*, (3.) 2. 647–665.

- Concha Győző 1917: [Válasz.] In: N. N. (szerk.): *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése.* (A Huszadik Század könyvtára 64.) Budapest, 76–84.
- Czirbusz Géza 1910: *Nemzetek alakulása anthropológiai szempontból.* Nagybecskerek.
- Czirbusz Géza 1912: *Nemzeti művelődés geográfiája és a geográfiai fatalisták.* Budapest.
- Czirbusz Géza 1915: *Az ember geográfiája. Az anthropológia II. része.* Budapest.
- Czirbusz Géza 1917: [Válasz.] In: N. N. (szerk.): *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése.* (A Huszadik Század könyvtára 64.) Budapest, 8–10.
- d 1883: Még egyszer Renan a zsidókérdésről. *Budapesti Szemle* (36.) 83. 310–314.
- Demény Károly 1936: A mindennapi iskolai testnevelés. In: *A mindennapi iskolai testnevelés. A Magyar Pedagógiai Társaság 1935. február 16-i ülésén tartott előadások és következtetések kapcsolatos testtani mérésekből.* (Országos Testnevelési Tanács könyvtára 59.) Budapest, 9–20.
- Dijkstra, Bram 1986: *Idols of Perversity. Fantasies of Feminine Evil in Fin-de-Siècle Culture.* New York – Oxford.
- Dunay László 1917: A zsidó lélek. *Magyar Kultúra* (5.) 22. 972–975.
- Egyházaszegi Kiss Imre 1939: *A zsidó tehetség titka.* Budapest.
- Egyházaszeghi Kiss Imre 1941: A magyar faj életértéke. *Magyar Családtörténeti Szemle* (7.) 10. 217–223.
- Efron, John M. 1994: *Defenders of the Race. Jewish Doctors and Race Science in fin-de-siècle Europe.* New Haven – London.
- Efron, John M. 2013: Jewish Genetic Origins in the Context of Past Historical and Anthropological Inquiries. *Human Biology* (85.) 6. 901–918.
- Eiben Ottó 1994: Malán Mihály antropológus professzor élete és munkássága. *Anthropológiai Közlemények* (36.) 1–2. 141–145.

- Endelman, Todd M. 1999: *The Jews of Georgian England. 1714–1830. Tradition and Change in a Liberal Society*. Ann Arbor.
- Eötvös József 1840: A' zsidók' emantipációja. *Budapesti Szemle*, 1. (1840) 2. 110–156.
- Felséges Első Ferdinánd... 1844: *Felséges Első Ferdinánd austriai császár, Magyar- és Csehország e néven ötödik koronás királya által szabad királyi Pozsony városába az 1843-dik évi május 14-kére rendelt magyar-ország-gyűlésen méltóságos főrendeknél tartatott országos ülések naplója*. VI. kötet. Pozsony – Pest.
- Flesch Ármin 1908: A zsidó a magyar közmondásban. *Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyve* (25.) 176–194.
- Foucault, Michel 1991: A diskurzus rendje. (Ford.: [Romhányi] Török Gábor.) *Holmi* (3.) 7. 868–889.
- Fónod Zoltán (szerk.) 2004: *A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona. 1918–2004*. Pozsony.
- Frigyes Lajos 1920: *A zsidók természetrajza. Embertani, kórtani, pszichológiai és etikai vázlat*. Budapest.
- Franzos, Karl Emil 1875: „Todte Seelen”. *Neue Freie Presse* 31. März 1875. 1–3.
- Gaál Gábor 1927: Alexander Bernát (1850–1927). *Korunk* (2.) 11. 796–798.
- Geller, Jay 2011: *The Other Jewish Question. Identifying and Making Sense of Modernity*. New York.
- Geller, Jay 2013: A fetiszizált zsidó fiziognomikus epidemiológiája felé. (Ford.: Földvári József – Földes Györgyi.) *Helikon* (59.) 3. 242–282.
- Gerő András 2009: *Se nő, se zsidó. Előítéletek találkozása a századforduló Monarchiájában*. (Habsburg történeti kismonográfiák 1.) Budapest.
- Gilman, Sander L. 1986: *Jewish Self-hatred. Anti-semitism and the Hidden Language of the Jews*. Baltimore – London.
- Gilman, Sander L. 1991: *The Jew's Body*. New York.

- Gilman, Sander L. 1997: *Smart Jews. The Construction of the Image of Jewish Superior Intelligence*. Lincoln – London.
- Gillermann, Sharon 2006: Strongman Siegmund Breitbart and Interpretations of the Jewish Body. In: Brenner, Michael – Reuveni, Gideon (eds.): *Emancipation through Muscles. Jews and Sports in Europe*. Lincoln – London, 62–74.
- Gillermann, Sharon 2012: A Kinder Gentler Strongman? Siegmund Breitbart in Eastern Europe. In: Benjamin Maria Baader – Sharon Gillerman – Paul Lerner (eds.): *Jewish Masculinities. German Jews, Gender, and History*. Bloomington – Indianapolis, 197–209.
- Glatzer Eduárd 1856: A zsidók biostaticai viszonyai. *Új Magyar Múzeum* (6.) 2. 129–154.
- Gluck, Mary 2017: *A láthatatlan zsidó Budapest*. (Ford.: Lengyel Péter.) (Múlt és Jövő könyvek) Budapest.
- Gobineau, Arthur 1915 [1853–1855]: *The Inequality of Human Races*. (Transl. by Collins, Adrian.) London.
- Goldziher Ignác 1894: *Renan mint orientalista. Emlékbeszéd*. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédnek VIII/2.) Budapest.
- Gotzmann, Andreas 2012: Respectability Tested. Male Ideals, Sexuality and Honor in Early Modern Ashkenazi Jewry. In: Benjamin Maria Baader – Sharon Gillerman – Paul Lerner (eds.): *Jewish Masculinities. German Jews, Gender, and History*. Bloomington – Indianapolis, 23–49.
- Görög-Karád Veronika 2006a: A Bolygó Zsidó és társai a magyar folklórban. In: Uő.: *Éva gyermekei és az egyenlőtlenség eredete. Mesék, teremtéstörténetek, etnopszichológiai elemzések (Afrika, Európa)*. (Szó hagyomány 6.) Budapest, 71–104.

- Görög-Karády Veronika 2006b: A megtáncoltatott és az ördögös zsidó. Sztereotípiák és közhelyek dialektikája a fokklórban. In: Uő.: *Éva gyermekei és az egyenlőtlenség eredete. Mesék, teremtéstörténetek, etnoszemiotikai elemzések (Afrika, Európa)*. (Szóhagyomány 6.) Budapest, 105–132.
- Hadas Miklós – Zeke Gyula 2012: *Egy fölösleges ember élete. Beszélgetések Vázsonyi Vilmossal*. Budapest.
- Handler, Andrew 1985: *From the Ghetto to the Games. Jewish Athletes in Hungary*. (East European Monographs 192.) Boulder.
- Hart, Mitchell B. 2007: *The Healthy Jew. The Symbiosis of Judaism and Modern Medicine*. Cambridge.
- Hernádi Miklós 2013: Van-e „zsidó jellem”? In: Uő.: *Együtt vagy külön? Magyar-zsidó együttélés a szociológus szemével*. Budapest, 115–145.
- Herrmann Antal 1896: A népesség ethnographiája. In: Jekelfalussy József (szerk.): *Az ezredéves magyar állam és népe*. Budapest, 350–367.
- Hirsch, August (Hg.) 1885: *Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker. Zweiter Band*. Wien – Leipzig.
- Hitler, Adolf 1996 [1925–1927]: *Harcom [Mein Kampf]* (Ford.: Mónus Áron.) Hódmezővásárhely.
- Istóczy Győző 1904a: A zsidó állam visszaállítása Palaestinában. In: Uő.: *Istóczy Győző országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai. 1872–1896*. Budapest, 42–63.
- Istóczy Győző 1904b: Zsidókérdés és honosítási törvény. In: Uő.: *Istóczy Győző országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai. 1872–1896*. Budapest, 1–17.
- Istóczy Győző 1911: *Emlékiratfélék és egyebek*. Budapest.
- Jaerschky Pál 1908: *Testápolás tornázással, fénnyel és levegővel*. (Az egészségápolás könyvtára 14.) Budapest.
- Jászi Oszkár 1917: [Válasz.] In: N. N. (szerk.): *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése*. (A Huszadik Század könyvtára 64.) Budapest, 96–100.

- Johnson, Willis 1998: The Myth of Jewish Male Menses. *Journal of Medieval History* (24.) 3. 273–295.
- k 1883: Renan a zsidókérdésről. *Budapesti Szemle* (36.) 82. 159–160.
- Katona Ibolya 1970: Dr. Schuschny Henrik iskolaorvos munkásságáról. *Orvosi Hetilap* (111.) 6. 336–338.
- Kecskeméti Ármin 1896: *A „zsidó” a magyar népköltészetben és színműirodalomban*. Budapest.
- K[ecskeméthy] Aurél 1859: A zsidók állami s társadalmi helyzetéről. *Budapesti Hírlap* (7.) 254. 2.
- Keleti Károly 1873 [1871]: *Hazánk és népe a közgazdaság és a társadalmi statistika szempontjából*. Budapest.
- Kiss Sándor 1918a: *Fajunk védelméről*. Budapest.
- Kiss Sándor 1918b: *Zsidó fajiség. Magyar fajiség*. Budapest.
- Kiss Sándor 2015a [1921]: A zsidócsahos. In: Uő.: *Zsidókórság. A magyarság fajvédelmi bibliája*. Budapest, 257–270.
- Kiss Sándor 2015b [1921]: Fajvériség. In: Uő.: *Zsidókórság. A magyarság fajvédelmi bibliája*. Budapest, 254–256.
- Kenyeres Ágnes (szerk.) 1967: *Magyar életrajzi lexikon. Első kötet*. Budapest.
- Knox, Robert 1850: *Races of Men: a Fragment*. Philadelphia.
- Komlós Aladár 1929: A zsidó lélek. *Korunk* (4.) 6. 405–414.
- Konrád Miklós 2014: Eötvös József és a zsidók. *Történelmi Szemle* (56.) 3. 495–509.
- Kossuth Lajos 1844: [Megjegyzések Fábián Gábor *Zsido-emancipatio* című cikkéhez.] *Pesti Hírlap* (4.) 349. 299–300.
- Kossuth Lajos 1966: *Kossuth Lajos összes munkái. VI. Ifjúkori iratok. Törvényhatósági Tudósítások*. Barta István (szerk.) (Magyarország újabbbkori történetének forrásai) Budapest.
- Kovács Alajos 1922: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*.
- Kovács Alajos 1938: *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében*. Budapest.

- Kovács I. Gábor – Kiss Zsuzsanna – Takács Árpád (szerk.) 2012: *Diszkrimináció. Emancipáció – asszimiláció. Diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára. 1848–1944. I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok.* (Történeti elitkutatások 8.) Budapest
- Lackó Mihály 2001: Széchenyi elájul. In: Uő.: *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok.* Pajkossy Gábor (szerk.) (A múlt ösvényén) Budapest, 27–42.
- Landsberger, Artur (Hg.) 1912: *Jüdische Sprichwörter.* Leipzig.
- Leroy-Beaulieu, Anatole 1893a: A zsidóság és az antisémia áramlat. Első közlemény. (Ford.: S[imonyi] J[enő].) *Budapesti Szemle* (76.) 202. 1–37.
- Leroy-Beaulieu, Anatole 1893b: A zsidóság és az antisémia áramlat. Harmadik [helyesen: második] közlemény. (Ford.: S[imonyi] J[enő].) *Budapesti Szemle* 76. (1893) 203. 202–255.
- Leroy-Beaulieu, Anatole 1893c: A zsidóság és az antisémia áramlat. Harmadik és utolsó közlemény. (Ford.: S[imonyi] J[enő].) *Budapesti Szemle* (76.) 204. 339–353.
- Lesznai Anna 1917: [Válasz.] In: N. N. (szerk.): *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése.* (A Huszadik Század könyvtára 64.) Budapest, 104–109.
- Lombroso, Cesare 1894: *Antisemitismus und die Juden im Lichte der modernen Wissenschaft.* (Übersetzt von Kurella, Hans.) Leipzig.
- Lombroso, Cesare 1998: *Lángész és örültség.* (Ford.: Szabó Károly.) Szeged.
- Magyary-Kossa Gyula 1929: Arányi Lajosról. In: Uő.: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. I. kötet.* (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat könyvtára 121.) Budapest, 253–270.
- Malán Mihály 1936: *Mindennapi iskolai testgyakorlás és testfejlődés.* Budapest.
- Manchin Anna 2014: Gyula Kabos and „Jewish Difference”. Reconstructing Interwar Jewish History through Film. *The Hungarian Quarterly*, (54.) 209. 172–190.

- Mandelstamm, Max 1900: Rede dr. Max Mandelstamms. *Die Welt* (4.) 35. 1–7.
- Martinovich Sándor 1918: *A zsidókérdés*. Pécs.
- Méhely Lajos 1926: *A magyar fajvédelem irányelvei*. Budapest.
- Michel Károly 1930: A zsidó lélek. *Katolikus Szemle* (44.) 1. 39–46.
- Mirrer, Louise 1994: Representing „Other” Men. Muslims, Jews, and Masculine Ideals in Medieval Castilian Epic and Ballad. In: Less, Clare A. (eds.): *Medieval Masculinities. Regarding Men in the Middle Ages*. (Medieval Cultures 7.) Minnesota – London, 169–186.
- Mosse, George L. 1978: *Toward the Final Solution. A History of European acism*. London – Melbourne – Toronto.
- Mosse, George L. 1985: *Nationalism and Sexuality. Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*. Madison – London.
- Mosse, George L. 1992: Max Nordau, Liberalism and the New Jew. *Journal of Contemporary History* (27.) 4. 565–581.
- Mosse, George L. 2001: *Férfiasságnak tüköre. A modern férfieszmény kialakulása*. (Ford.: Székely András.) (Feminizmus és történelem) Budapest.
- Nordau, Max 1909a: I. Kongressrede. (Basel, 29. August 1897). In: Uő.: *Max Nordau's zionistische Schriften*. Köln – Leipzig, 39–57.
- Nordau, Max 1909b: II. Kongressrede. (Basel, 28. August 1898). In: Uő.: *Max Nordau's zionistische Schriften*. Köln – Leipzig, 57–76.
- Nordau, Max 1909c: V. Kongressrede. (Basel, 27. Dezember 1901). In: Uő.: *Max Nordau's zionistische Schriften*. Köln – Leipzig, 112–139.
- Nordau, Max 1909d: Muskeljudentum. („Jüdische Turnzeitung”, Juni 1900.) In: Uő.: *Max Nordau's zionistische Schriften*. Köln – Leipzig, 379–381.
- Nordau, Max 1909e: Was bedeutet das Turnen für uns Juden. („Jüdische Turnzeitung”, Juli 1902.) In: Uő.: *Max Nordau's zionistische Schriften*. Köln – Leipzig, 382–388.

- Novák Attila 2000: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. (Múlt és Jövő könyvek. Magyar zsidó történelem) Budapest.
- Oișteanu, Andrei 2005: *A képzeletbeli zsidó a román (és a kelet-közép-európai) kultúrában. Imagológiai tanulmány*. (Ford.: Hadházy Zsuzsa.) Kolozsvár.
- Nemzeti Kalendáriom 1855: *Trattner és Károlyi Nemzeti Kalendárioma 1855dik esztendőben*. Pest.
- Presner, Todd Samuel 2003: „Clear Heads, Solid Stomachs, and Hard Muscles”: Max Nordau and the Aesthetics of Jewish Regeneration. *MODERNISM/modernity* (10.) 2. 269–296.
- Priest, Robert D. 2015: Ernest Renan’s Race Problem. *The Historical Journal* (58.) 1. 309–330.
- Renan, Ernest 1911: Zsidó faj, zsidó vallás. 1883. január 27-én a Saint-Simon Körben tartott előadás. (Ford.: Laczkó Géza.) In: Uő.: *Akropoliszi ima. Zsidó faj, zsidó vallás. Henriette néném*. (Nyugat könyvtár 27–28.) Budapest, 15–40.
- Resnick, Irvén M. 2000: Medieval Roots of the Myth of Jewish Male Menses. *Harvard Theological Review* (93.) 3. 241–263.
- Révai nagy lexikona 1911: *Révai nagy lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. III. kötet*. Budapest.
- Riedl Frigyes 1894: Goldziher Renanról. *Budapesti Szemle* (79.) 213. 463–473.
- Robertson, Ritchie 1998: Historicizing Weininger: The Nineteenth-Century German Image of the Feminized Jew. In: Cheyette, Bryan – Marcus, Laura (eds.): *Modernity, Culture and 'the Jew'*. (Contraversions. Jews and Other Differences) Stanford, 23–39.
- Rose, Paul Lawrence 2013: Renan versus Gobineau: Semitism and Antisemitism, Ancient Races and Modern Liberal Nations. *History of European Ideas* 39. (2013) 4. 528–540.

- Rosen-Zvi, Ishay 2013: The Rise and Fall of Rabbinic Masculinity. *Jewish Studies, an Internet Journal* (12.) 1–22.
- Said, Edward W. 2000 [1978]: *Orientalizmus*. (Ford.: Péri Benedek.) Budapest.
- Sand, Shlomo 2010: *Hogyan alkották meg a zsidó népet?* (Ford.: Speidl Bianka.) Budapest.
- Schlesinger Ignác 1847a: Rudnó és lelkésze 1844 és 1845ben. [Bírálat.] *Társalkodó* (16.) 14. 50–51.
- Schlesinger Ignác 1847b: Rudnó és lelkésze 1844 és 1845ben. [Bírálat.] *Társalkodó* (16.) 15. 54–55.
- Schlesinger Ignác 1847c: Rudnó és lelkésze 1844 és 1845ben. [Bírálat.] *Társalkodó* (16.) 16. 58–59.
- Schematismus der Königreiche...* 1843: *Schematismus der Königreiche Galizien und Lodomerien für das Jahr 1843*. Lemberg.
- Schuschny Henrik 1895: A testi nevelés és a zsidóság. *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve*, (1.) 369–373.
- Silberstein Ötvös Adolf 1895: A zsidó „szellemi fölénye”. *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve*, (1.) 260–263.
- Sombart, Werner 1911: *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. Leipzig.
- Sombart, Werner 1912: *A zsidók jövője*. (Ford.: Forbát Rózsi.) Budapest.
- Stanislawski, Michael 2001: *Zionism and the Fin de Siècle. Cosmopolitanism and Nationalism from Nordau to Jabotinsky*. Berkeley – Los Angeles – London.
- Szabó Lajos 2010: What Are the Reasons for the Success of So Many Hungarian Jewish Athletes. *Kaleidoscope* (1.) 1. 104–111.
- Széchenyi István 1887: *Gróf Széchenyi István beszédei*. Zichy Antal (szerk.) (Gróf Széchenyi István munkái 2.) Budapest.
- Szilágyi Dénes 1943: *A zsidó népegyéniség*. (Értekezések a zsidóságtudomány köréből) Budapest.
- Szinnyei József 1894: *Magyar írók élete és munkái. III. kötet*. Budapest.

- Tamás Ágnes 2014: *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*. Pozsony.
- Tamás Ágnes 2017: Karikatúrák a propaganda szolgálatában (1939–1944). *Századok* (151.) 2. 410–445.
- Thirring Gusztáv 1927: *Akadémiánk és a hazai statisztika. Székfoglaló értekezés*. Budapest.
- Todorov, Tzvetan 1993: *On Human Diversity. Nationalism, Racism, and exoticism in French Thought*. (Transl. by Porter, Catherine.) Cambridge – London.
- Tóth József Farkas (szerk.) 2009: *Kovács Alajos (1877–1963) műveinek válogatott bibliográfiája*. Budapest.
- [Törs Kálmán] 1878: Junius Brutus:¹²⁰ Zsidóország. Országgyűlési karczolat. *Vasárnapi Újság* (25.) 24. 382–383.
- Trefort Ágoston 1839: Az Oroszbirodalomban 1835-b. hozott, zsidókat illető törvény. *Themis* (3.) 37–44.
- Trefort Ágoston 1862: A társadalom tudománya és Riehl munkái. *Buda-pesti Szemle* (16.) 53. 291–304.
- Újvári Péter 1929: *Magyar zsidó lexikon*. Budapest.
- Újvári Hedvig 2009: Testi (sz)épség. Az „izomzsidó” fogalma Max Norda-unál a fin de siècle kontextusában. *Századok* (143.) 1. 149–166.
- Üveges Bence 2016: Találkozik-e Freud Grünnel? Magyarországi zsidó humorérzések. 1868–1925. In: Pap József – Tóth Árpád (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 28.) Budapest, 128–136.
- Varga Rita 2014: Sigmund Freud és Otto Weininger „vitája” az antiszemitizmus és a lélektan megítéléséről. *Elpis* (8.) 2. 69–78.

¹²⁰ Az álnév feloldására lásd Buzinkay et al. 1985: 445.

- Veyne, Paul 2004 [1978]: Foucault forradalmasítja a történetírást. (Ford.: Ábrahám Zoltán.) In: Takács Ádám (szerk.): *A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században.* (Atelier füzetek 6.) Budapest, 147–186.
- Vörös Kati 2003: Judapesti bulváron. A „zsidó” fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében. *Médiakutató* (4.) 1. 19–43.
- Vörös Kati 2011: A zsidókérdés-toposz, az antiszemitizmus és a magyar értelmiség a 20. század elején. In: Molnár Judit (szerk.): *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról.* Budapest, 60–69.
- Wagner, Richard 1907 [1850]: Judaism in Music. (Transl. by Ellis, William Ashton.) In: Uő.: *Richard Wagner's Prose Works. Vol. III. The Theatre.* London, 79–100.
- Weininger, Otto 2010 [1903]: *Nem és jellem. Elvi tanulmány.* (Ford.: Dávid Andrea.) Debrecen.
- Wistrich, Robert S. 1976: Max Nordau: From „Degeneration” to „Muscular Judaism”. Uő. (ed.): *Laboratory for World Destruction. Germans and Jews in Central Europe.* Lincoln, 154–174.
- Zay Miklós 1903: Zsidók a társadalomban. *Huszedik Század* (4.) 2. 948–968.
- Zimmermann, Moshe 2006: Muscle Jews versus Nervous Jews. In: Brenner, Michael – Reuveni, Gideon (eds.): *Emancipation through Muscles. Jews and Sports in Europe.* Lincoln – London, 13–26.